

UMDE DİNİ TETKİKLER DERGİSİ

UMDE JOURNAL OF RELIGIOUS INQUIRIES

Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 2 (Aralık/December 2023): 208-240

Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Tefsir İlminin Sınırlarına Dair Görüşleri: el-Bahru'l-Muhît Adlı Tefsiri Çerçevesinde*

Abû Hayyân's Views on The Boundaries of The Science of Tafsîr: In The Framework of His Tafsîr al-Bahr al-Muhît

Beyzanur Bozkurt**

Yüksek Lisans Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri,
Tefsir Ana Bilim Dalı
Graduate Student, Erciyes University,
Institute for Social Sciences, Basic Islamic Sciences,
Department of Tafsîr
Kayseri, Türkiye
beeyza.9719@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6896-3821>

Mustafa Karagöz

Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri,
Tefsir Ana Bilim Dalı
Prof. Dr., Erciyes University,
Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences,
Department of Tafsîr
Kayseri, Türkiye
mkaragöz@erciyes.edu.tr
<http://orcid.org/0000-0002-2215-0443>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İşlem Süreci / Article Processing

Geliş Tarihi / Date Received: 4 Eylül/September 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 6 Ekim/October 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık/December 2023

Atıf / Citation

Bozkurt, Beyzanur-Karagöz, Mustafa. "Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Tefsir İlminin Sınırlarına Dair Görüşleri: el-Bahru'l-Muhît Adlı Tefsiri Çerçevesinde". *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 6/2 (Aralık/December 2023), 208-240.
<https://doi.org/10.54122/umde.1353908>

İntihal / Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Beyzanur Bozkurt-Mustafa Karagöz).

Yayıncı / Published by

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi/ Nevşehir Hacı Bektaş Veli University

Lisans Bilgisi / Lisence Information

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

* Bu makale, halihazırda çalışmakta olduğumuz "Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Tefsir İlminin Sınırlarına Dair Görüşleri" başlıklı yüksek lisans tezimizin ilgili bölümlerinden hareketle hazırlanmıştır. Ayrıca makale yazarlarından Mustafa Karagöz tarafından *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* için 2018 yılında hazırlanan ancak henüz yayınlanmayan "el-Bahru'l-Muhît" maddesinin hazırlanma sürecinde oluşan birikimden istifade edilmiştir. This article is based on the relevant sections of our master's thesis titled "Abû Hayyân al-Andalusî's Views on Boundaries of the Science of Tafsîr", which we are currently working on. In addition, it was benefited from the knowledge gained during the preparation process of the unpublished encyclopedia article "el-Bahrul-Muhît", which was prepared by Mustafa Karagöz, one of the article authors, for the Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

** Sorumlu Yazar/Corresponding author

Öz

Tefsir ilminin mahiyetine ve sınırlarına dair tartışmalar klasik dönemden günümüze kadar süregelmiştir. Bazı müfessirler ve tefsirle iştigal eden kimi âlimler tefsir ilminin sınırlarına dair görüş beyan etmiş ve değerlendirmede bulunmuşlardır. Tahkik dönemi âlimlerinden olan Ebû Hayyân el-Endelüsî (öl. 745/1344) de *el-Bahru'l-muhît* isimli eserinin hem mukaddimesinde hem de muhtevasında ortaya koyduğu görüş ve uygulamalarıyla tefsir ilmine belli bir sınır çizme çabası sergilemiştir. Ebû Hayyân ayrıca mukaddimenin sonlarına doğru tefsir ilmine yardımcı olan ilimler ve bunların hangi açılardan tefsire katkı sunacağı üzerinde durmuş; son kısmında ise tefsir ilminin tarifini yapmış ve tanımın unsurlarını açıklamıştır. Müellifin gerek tefsire yardımcı olan ilimleri sayarken gerekse yaptığı tanımın unsurlarını izah ederken söyledikleri de yine tefsir ilmine sınır çizme gayretinin bir işareti olarak düşünülebilir. Ebû Hayyân'ın bu çabalarının yanı sıra tefsir ilminin kapsamına girmeyen konuların detayına girmeleri nedeniyle zaman zaman müfessirleri eleştirmesi, tefsir ilminin sınırlarına riayet edilmesine önem verdiğini göstermektedir. Ebû Hayyân'ın dile getirdiği ilkelere genellikle riayet ettiği görülmekle birlikte, çizdiği çerçevenin dışına çıktığı durumlar da söz konusudur. Kısaca özetlediğimiz tespitlerden hareketle kaleme alınan bu makalede, Ebû Hayyân'ın *el-Bahru'l-muhît* adlı eseri bağlamında tefsir ilminin sınırlarına ilişkin yaklaşımı ele alınacaktır. Bu doğrultuda çalışmamız, Ebû Hayyân'ın eserinde konuya dair açıklamalarını inceleyerek tefsir ilminin mahiyeti ve sınırlarına ilişkin literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Araştırmada, tefsir ilminin sınırlarına dair ilkelerine eser boyunca büyük oranda riayet ettiği, bazı durumlarda ise belli bir amaca binaen veya herhangi bir amaç gözetmeksizin belirlediği sınırların dışına çıktığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Ebû Hayyân, el-Bahru'l-muhît, İlim, Tefsir İlminin Sınırı.

Abstract

From the classical period to the present, there have been ongoing discussions on the nature and boundaries of the science of tafsîr. Some commentators and those who were involved in the field stated opinions on the boundaries of the science of tafsîr. One of the scholars of the tahqîq period, Abû Ḥayyân al-Andalusî (d. 745/1344), attempted to define the limits of the science of tafsîr through both in the introduction and body of his work, *al-Baḥr al-muḥîṭ*. Towards the end of the introduction, Abû Ḥayyân also focused on the sciences that support the science of tafsîr and how they would advance it. In the final section, he defined the science of tafsîr and discussed its components. One could interpret the author's assertions regarding the sciences that support tafsîr as well as his explanation of the definition's components as an indication of his efforts to define the field of tafsîr science. The fact that Abû Ḥayyân occasionally criticizes the commentators for delving into specifics about topics outside the purview of tafsîr science indicates how much he values adhering to its limitations. While it is evident that Abû Ḥayyân generally adhered to the ideas he articulated, there are instances in which he deviated from the outline he provided. This article will address Abû Ḥayyân's perspective on the limits of the science of tafsîr within the framework of his book *al-Baḥr al-muḥîṭ*. Our study hopes to contribute to the literature on the nature and boundaries of the science of tafsîr by analyzing at Abû Ḥayyân's explanations of the topic in his work. According to the study's findings, Abû Ḥayyân largely complies with the rules governing the boundaries of the science of tafsîr throughout his work, however occasionally he deviates from them for specific or no reasons at all.

Keywords: Tafsîr, Abû Ḥayyân, al-Baḥr al-muḥîṭ, Science, The Boundary of the Science of Tafsîr.

Giriş

Tefsir ilmi diğer İslâmî ilimler gibi tarihsel sürece bağlı olarak gelişmiş ve sistemleşmiştir. Bu süreçte onun müstakil bir ilim oluş keyfiyeti, klasik dönemden modern döneme

kadar tartışılan meselelerden biri olagelmıştır. Bu tartışmanın konusu; tefsirin tarifi, mahiyeti ve sınırları gibi alt başlıkları da içerisinde barındırır.¹ Bu tartışmaların temeli “ilim” kavramına dair farklı yaklaşımlara dayanır.² Nitekim Molla Fenârî’ye (öl. 834/1431) göre “ilim” denen şeyin; konusu, alanı ve sınırlarının belli olması ve sair ilimlerden ayrılan külli kaidelere sahip olması gerekir.³ Bu itibarla tefsir ilminin kendine has birkaç kaidesi bulunsa da Fenârî bu kaideleri tefsirin ilim olması açısından yeterli görmez.⁴ O, tefsir ilmini “Kur’ân olması itibariyle ve Allah’ın muradı olarak bilinene ya da zannedilene delaleti haysiyetiyle beşerin gücü nisbetinde Allah kelamının hallerinin bilgisi (marifet)” olarak tanımlamış ve tefsiri bir ilim değil marifet olarak nitelendirmiştir.⁵ Buna karşılık Kâfiyeci (öl. 879/1474), tefsirin müdevven bir ilim olduğu görüşünden hareketle ona kendine has bir alan ve sınır belirlemeye çalışmıştır.⁶ Tefsirin, kelimullahın murada delaleti yönünden araştırılmasıyla diğer ilimlerden ayrıştığını ve yeterince mesai harcandığı takdirde tefsir ilminin de kendine has kaidelerinin bulunabileceğine dikkat çeker. Bu minvalde tefsire has iki kaide olduğunu ve bunların yorum faaliyeti esnasında kullanılabileceğini göstermeye çalışır. Kaidelerden birisi her muhkemin kesinliğe delalet etmesi; ikincisi ise her müteşabihin muhatabın anlama yetisine göre kesinliğe delalet etmesidir. Molla Fenârî’nin aksine bu ilkeleri tefsirin ilim olması için yeterli gören Kâfiyeci’ye göre kaidelerin niceliğinden çok işlerliği önemlidir.⁷

Kesin ve kapsamlı bir genelleme yapmaktan kaçınmak kaydıyla özellikle teşekkül ve

¹ Tartışmanın detayları için bk. M. Taha Boyalık, “Molla Fenârî’nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 18 (2007), 77-87; Mustafa Karagöz, “‘Tefsir İlim midir? Nasıl Bir İlimdir?’ Tartışmasına Tefsir Müktesebatı Çerçevesinde Bir Yaklaşım”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (Ocak 2013), 41-56; Mehmet Çiçek, “Tefsir İlminin Tanımı: Molla Fenârî Örneği”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Nisan 2017), 3-18; Mustafa Karagöz, “İslam İlimleri Tarihi Açısından Tefsir İlminin Ortaya Çıkışı”, *İslam ve Yorum III: Din, Bilim ve Medeniyet (Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına)*, ed. Mehmet Öztürk - Serkan Demir, (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2019), 3/85-86.

² Tefsir ilminin mahiyetinin tefsir-tevil ayrımı açısından incelenmesi de mümkündür. Bk. Celal Kırca, “Ebû Mansur el-Mâtürîdî’nin Tefsir ve Te’vil Anlayışı”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3 (1989), 293-294; Veysel Gengil, “Matürîdî’de Tefsir Te’vil Ayrımı Meselesi”, *Diyanet İlmî Dergi* 55 (2019), 806-813; Enes Büyük, “Matürîdî’nin Tefsir-Te’vil Ayrımı ve Bunun Te’vilât’taki Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme” *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/1 (Haziran 2019), 221.

³ Şemseddîn Molla Fenârî, *Aynu’l-a’yân* (İstanbul: Rıfat Bey Matbaası, 1325), 4-5; Mustafa Öztürk, *Tefsirin Halleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 42; M. Taha Boyalık, *Molla Fenârî’nin Aynu’l-Âyân Adlı Tefsirinin Mukaddimesi (Tahlil ve Değerlendirme)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 77.

⁴ Molla Fenârî, *Aynu’l-a’yân*, 5. Ayrıca bk. Enes Büyük, *Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 68; Mehmet Kaya, “Ebû Hayyân’ın el-Bahrü’l-Muhîr’i Çerçevesinde Tefsir İlminin Mahiyeti”, *Tefsir İlminin Mahiyetine Yaklaşımlar -Klasikten Çağdaş Döneme-*, ed. Enes Büyük, (İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2023), 21.

⁵ Molla Fenârî, *Aynu’l-a’yân*, 5. Tanımın tercümesini krş. Büyük, *Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu*, 59.

⁶ Ebû Abdullah Muhyiddîn Muhammed b. Süleyman Kâfiyeci, *et-Teysîr fî kavâidi ilmi’t-tefsîr*, thk. Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehebî (Kahire: Mektebetü’l-Kudsî, 1998), 30-34. Ayrıca bk. Öztürk, *Tefsirin Halleri*, 43.

⁷ Kâfiyeci, *et-Teysîr*, 51-60. Detaylı bir değerlendirme için bk. Halil İbrahim Kaygısız, “Kâfiyeci’nin et-Teysîr’de Tefsiri Müdevven Bir İlim Olarak Yeniden Tesis Etme Çabası”, *Osmanlı’da İlm-i Tefsir*, ed. M. Taha Boyalık - Harun Abacı (İstanbul: İSAR Yayınları, 2019), 617-620.

sistemleşme döneminde⁸ tefsir ilminin konusu, yöntemi ve diğer ilimlerle ilişkisi gibi meseleler üzerinde durulmayışı, tefsir ilminin sınırlarının belirsizleşmesine yol açmıştır.⁹ Tekâmül dönemiyle beraber bir ilim olarak tefsirin mahiyeti ve ilim oluş keyfiyetine dair bir takım teşebbüslerde bulunulmuştur. Meselenin teorik açıdan tartışılmasının Molla Fenârî ile başladığı söylenmiştir.¹⁰ Bununla birlikte, Fenârî'nin meseleyi açık bir şekilde gündeme getirmiş olması, öncesinde bu konulara hiç girilmediği şeklinde anlaşılmalıdır. Özellikle başta tefsirler olmak üzere farklı eserlerde tefsirin mahiyetine ve ilim oluş keyfiyetine ilişkin ipuçları yakalamak mümkündür.¹¹ Ancak bir müfessirin eserinde tefsir ilminin sınırlarına dair bir çerçeve çizmemesi, onun bu konu hakkında herhangi bir tutumunun bulunmadığını göstermez. Aynı şekilde eserin mukaddimesinde yahut içeriğinde tefsirin kapsamına giren veya girmeyen hususlara dair değerlendirmeler yaptığı halde kendisinin de bu sınırlara riayet etmediği durumlarla da karşılaşılabilir.

Amaç ve yöntemlerine göre farklı hacimlerde birçok tefsirin yazıldığı bilinmektedir. Bir yandan nisbeten daha dar çerçeveli eserler yazılmış, diğer yandan oldukça hacimli tefsirler telif edilmiştir. Tefsir kitaplarının hacmi, müelliflerinin tefsir ilminin mahiyetine dair kanaat ve yaklaşımları hakkında belli bir fikir vermektedir. Bununla birlikte, bir tefsirin sadece hacminin büyüklüğüne ya da küçüklüğüne bakarak müellifinin tefsir ilminin sınırları konusundaki yaklaşımına ya da söz konusu eserde bu sınırlara ne ölçüde riayet edildiğine dair bir kanaate ulaşmak her zaman isabetli olmayabilir. Sözelimi Taberî'nin (öl. 310/923) *Câmiu'l-beyân*'ı hacimli tefsirler arasında kabul edilmesine ve gerçekten de öyle olmasına mukabil, eserin muhtevası ve müellifin izlediği yöntem incelendiği takdirde tefsir ilminin sınırlarına dair Taberî'nin zihninde bir fikir olduğu anlaşılır. Fahreddin Râzî'nin (öl. 606/1210), geniş hacimli olduğu için aynı zamanda *et-Tefsîru'l-kebîr* ismiyle şöhret bulan *Mefâtihu'l-gayb* adlı kapsamlı tefsirinde ise tefsir ilminin sınırlarına riayet edilmediği durumlarla karşılaşmak

⁸ Çalışmamızda Mesut Kaya'nın *Taberî Tefsirinin Kaynakları* isimli çalışmasında dile getirdiği ayrımı kullanmayı tercih ettik. Buna göre Tefsir tarihi teşekkül, sistemleşme, olgunlaşma, tahkik, tecdîd ve çağdaş dönem olmak üzere altı dönemde incelenmiştir. Yapılan bu tasnifin detayları için bk. Mesut Kaya, *Taberî Tefsirinin Kaynakları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022), 21-68. Bununla beraber tefsir tarihinin dönemlendirilmesiyle ilgili farklı tasnifler de yapılmıştır. Örneğin bk. İbrahim Abdullah Rufeyde, *en-Nahv ve kütübü't-tefsîr* (Bingazi: ed-Dâru'l-Cemâhîriyye, 1990), 563-569; Velid A. Salih, "Arapça Tefsir Tarihi Yazımında Başlangıç Mülahazaları: Kitabı Yaklaşım Tarihi", çev. İsmail Albayrak, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2015), 279; Muhammed Coşkun, *Tefsirin İlk Çağları: Kur'an Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 21-27.

⁹ Karagöz, "Tefsir İlim midir? Nasıl Bir İlimdir? Tartışmasına Tefsir Müktesebatı Çerçevesinde Bir Yaklaşım", 46.

¹⁰ Bk. Boyalık, "Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili", 75.

¹¹ Ali b. Ahmed İbn Hazm el-Endelüsî, "Risâletü merâtibi'l-ulûm", *Resâilü İbn Hazm el-Endelüsî*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyyetü li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr, 1987), 4/78-79; Ebû Hafs Necmeddîn Ömer İbn Muhammed en-Nesefî, *et-Tefsîrü'l-İbnî*, thk. Mahir Habbûş ve diğerleri (İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 1440/2019), 1/8-18; Muhammed b. Ahmed İbn Cüzey, *et-Teshîl li ulûmi't-tenzîl*, thk. Muhammed Salim Haşim (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415/1915), 1/9-10; Ömer Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi* 3/22 (2011), 548-549.

mümkündür. Biraz abartılı bir değerlendirme olmakla birlikte, bu eser hakkında bazıları tarafından “İçerisinde tefsir dışında her şey var.”¹² şeklinde bir yargının dile getirilmesi bununla ilgili bir durumdur. Öte yandan herhangi bir kısa işârî tefsir incelendiği takdirde, o eserin müellifi açısından tefsir ilminin sınırlarının daha farklı bir mahiyet arz ettiği fark edilecektir. Kısaca belirtmek gerekirse tefsir kitabının hacmi, o eserde tefsir ilminin gerektirmediği konulara girilip girilmediği konusunda fikir sahibi olmak için tek başına kâfi değildir.

Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin (öl. 745/1344) *el-Bahru'l-muhît* adlı eseri nisbeten kapsamlı bir tefsirdir. Bu yönüyle müellifin Râzî gibi tefsir ilminin sınırlarına dair daha esnek bir yaklaşım sergileyip sergilemediği, kendisini sınırlandırdığı hususların bulunup bulunmadığı, üzerinde durulması gereken bir konudur. Üstelik Ebû Hayyân, hem mukaddimede hem de eserin muhtevasında yeri geldikçe tefsir ilmine bir sınır çizmeye, bu konuda ilkesel bir tutum sergilemeye gayret etmiştir. Bu durum tefsir ilminin sınırlarına dair Ebû Hayyân'ın yaklaşımının ve bunu tefsirinde ne şekilde uyguladığının tespit edilmesinin gerekli olduğunu göstermektedir. Bildiğimiz kadarıyla Ebû Hayyân'ın *el-Bahru'l-muhît* adlı eseri çerçevesinde böyle bir çalışmanın yapılmamış olması¹³ konuyu tefsir ilmi açısından önemli kılmaktadır. Bu bağlamda kaleme alınan çalışmanın amacı, Ebû Hayyân'ın tefsir ilminin sınırlarına dair görüşlerini tahlil etmek suretiyle bu ilmin mahiyeti ve konusuna yönelik literatüre katkı sağlamaktır. Makalede ilk olarak müellifin tefsir ilmiyle ilgili yaptığı tanım kısaca değerlendirilecek, tefsirin ihtiyaç duyduğu ilim dallarına ilişkin dile getirdikleri aktarılacaktır. Daha sonra da tefsirinin mukaddimesinde ve muhtevasında tefsir ilminin sınırlarına ilişkin yaklaşımı ve seçilen örnekler ışığında bu yaklaşımının eserindeki yansımaları ortaya konulacaktır. Son olarak da müellifin dile getirdiği ilkelere riayet etmediği yerler hakkında tespitlerimiz paylaşılacaktır. Makale hacmine uygun olarak bu çalışma kapsamında incelenen örnekler, çoğunlukla tefsirin el-Bakara sûresine ilişkin kısmından seçilmiş olup gerekli görüldüğü takdirde diğer kısımlardan da istifade edilmiştir.

¹² Bu söz Safedî (öl. 764/1363) tarafından İbn Teymiyye'ye (öl. 728/1328) isnad edilmiştir. Söz konusu ifadelerin bulunduğu kısımda Safedî “Râzî'nin eserinde tefsir dışında her şey var.” sözünü Ebu'l-Hasen Takıyyüddîn es-Sübkî'ye (öl. 756/1355) sorduğunu, Sübkî'nin yargının doğru olmadığını, doğrusunu “Onda tefsirle beraber her şey var.” şeklinde belirttiğini kaydetmiştir. Bk. Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (Beirut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 2000), 4/179. Ebû Hayyân bu ifadeye isim zikretmeksizin *el-Bahru'l-muhît*'te yer vermiştir. Krş. Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, thk. Mahir Habbûş ve diğerleri (Dimeşk: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 2020), 2/408; Mustafa Karagöz, “Kur'an ve Pozitif Bilim Sempozyumu”, *Kur'an ve Pozitif Bilim*, ed. M. Turan Çalışkan (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020), 348, dip. 64. Bahsedilen yargı hakkında detaylı değerlendirme için bk. Öztürk, *Tefsirin Halleri*, 359-364.

¹³ Makalenin yazımı tamamlanıp hakem süreci başladığı esnada Mehmet Kaya tarafından “Ebû Hayyân'ın el-Bahru'l-Muhît'i Çerçevesinde Tefsir İlminin Mahiyeti” başlığı altında kitap bölümü niteliğinde bir çalışmanın yapıldığını fark ettik. Adı geçen çalışmada aynı ya da benzer tespitlerin bulunduğu yerleri ilgili dipnotlarda belirttik.

1. Ebû Hayyân ve Tefsir İlmi

Ebû Hayyân, Endülüs tefsir geleneğinin önde gelen isimlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Endülüslü bir âlim olmakla birlikte, Memlûkler döneminde Mısır'da yazdığı¹⁴ *el-Bahru'l-muhît* isimli tefsiri kendisinden sonra birçok esere kaynaklık etmiş ve hakkında övgüyle bahsedilmiştir.¹⁵ Mukaddimesinde tefsir ilmine dair yaptığı tarif, tefsir ilminin sınırları ve diğer ilimlerden yararlanması gibi meselelere ilişkin açıklamalarıyla Ebû Hayyân'ın eseri, yazıldığı dönem ve sonrası için önemli bir konuma yerleşmiştir. Aynı zamanda kullandığı eleştirel bakış açısıyla Endülüs eleştiri kültürüne katkı sağlamıştır.¹⁶ Bu başlık altında ilk olarak Ebû Hayyân'ın tefsir tanımını aktararak kısaca tahlil edilecek, ardından mukaddimesi özelinde tefsirin yararlandığı ilimlere ilişkin yaptığı açıklamalar üzerinde durulacaktır.

1.1. Ebû Hayyân'ın Tefsir Tarifi

Mukaddimesinin son kısmında, daha önce hiçbir müfessirin tefsir ilminin tanımını (resmini)¹⁷ yapmadığına dikkat çeken Ebû Hayyân, ilk olarak bu kavramın sözlük anlamını açıklamıştır. Devamında ise tefsir ilmini şu şekilde tarif etmiştir: “Kur’ân lafızlarının okunuş keyfiyetini, manalarını, lafızların müfred ve terkeb hallerinde taşıdıkları hükümleri, terkeb halinde kendisine yüklenen anlamları ve bunları tamamlayıcı diğer hususları araştıran bir ilimdir.”¹⁸ Ebû Hayyân burada sadece tarif yapmakla yetinmemiş, tarifi oluşturan unsurlarla neyi kastettiğini, bu unsurların neleri tefsir ilminin dışında bırakıp neleri kapsamına dâhil ettiğini belirtmiştir.

Müellif yaptığı bu tanıma göre “ilim” lafzının cins isim olup bütün ilimleri kapsadığını ifade etmiştir. “Lafızların okunuş keyfiyeti ve manaları” ifadesinden kastın kiraât ve lûgat ilmi, “lafızların müfred ve terkeb hallerinde taşıdıkları hükümler” kaydından kastın ise sarf, i‘rab, beyân ve bedi‘ ilimleri olduğunu belirtmiştir. Ardından “terkeb halinde kendisine yüklenen anlamları araştıran” ifadesinin gerekçesini cümlelerin hakîkî ve mecâzî anlamlara sahip olabilmesi ile izah etmiştir. Son olarak “tamamlayıcı diğer hususlar” kaydının nesih, sebeb-i nüzûl, Kur’ân’daki bazı mübhemleri açıklayan durum bilgisi ve benzeri şeylerle ilgili

¹⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/6.

¹⁵ Örnek olarak bk. Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf el-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, nşr. Gotthelf Bergstraesser (b.y.: Mektebetü İbn Teymiyye, 1351), 2/286; Mehmet Kaya, *Endülüs Tefsir Geleneğinde Eleştiri: Bahru'l-Muhît Örneği* (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 248-250; Mahmut Kafes, *Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Hayatı ve el-Bahru'l-Muhît İsimli Tefsirindeki Metodu* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994), 39.

¹⁶ Detaylı bilgi için bk. Kaya, *Endülüs Tefsir Geleneğinde Eleştiri*, 247-294.

¹⁷ Ebû Hayyân tefsir ilminin tarifini yaparken mantıktaki tanım türlerinden olan “resm” terimini kullanmıştır.

¹⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/35.

olduğunu açıklamıştır.¹⁹ Dolayısıyla hem yaptığı tanımdan hem de bu tanımın unsurlarının ne işe yaradığını ayrı ayrı zikretmesinden hareketle onun tefsir ilmine yönelik bir sınır belirleme çabası içerisinde olduğunu söylemek mümkündür.²⁰

1.2. Tefsirin İhtiyaç Duyduğu ve Yararlandığı Diğer İlimler

Tefsir ilmi kendi kaynaklarının yanı sıra kavram ve önermelerini kullanmak suretiyle diğer bazı ilimlerin verilerinden de istifade eder. Haddizatında bu önermelerin tanımlanması, tartışılması ve ispat edilmesi gibi meseleler, ilgili ilimlerde incelenmiş olup daha sonra bu veriler tefsirin konu alanına giren meselelerde kullanılır. Bu durum tefsirde *istimdât* kavramıyla açıklanır.²¹

İstimdât sözcüğü *m-d-d* köküne dayanır ve “yardım istemek” manasına gelir.²² Bu kelime herhangi bir ilim dalıyla birlikte kullanıldığında ise o ilmin diğer ilimlerden istifade etmesine işaret eder. İbn Âşûr’un (öl. 1973) yaptığı tanıma göre bir ilmin istimdâdıyla, o ilimden önce var olan birtakım bilgilere dayandırılması kastedilir.²³ Buradan hareketle istimdâttan söz edilebilmesi için öncelik olgusu merkezde olmalıdır. Nitekim tefsir açısından bakıldığında bazı rivayetlere göre Kur’ân tefsiriyle ilgilenebilmek ve ayetlerdeki muradı anlamaya çalışmak için bazı ilimlerin bilgisine önceden vâkıf olmak gerekir. Ayrıca bir ilmin araştırdığı bilgiyle diğer ilmin ilişkisi ne düzeyde ise istimdâdının da o düzeyde kalması beklenmektedir.²⁴

Teşekkül döneminde âlimlerin tefsir için gerekli ilimlere yer yer atıflarda bulunduğu, ancak bu ilimlerin sistemli bir şekilde zikredilmediği söylenebilir. Bazı ilimlerin o dönemlerde sistemleşme aşamasını tamamlamamış olması veya ilimlerin meselelerinin sınırlarının tam anlamıyla netleşmemesi bu durumun nedenlerinden biri olarak gösterilebilir. Tekâmül döneminde, teşekkül döneminden farklı olarak bazı ilimlerin verilerinin tefsir için gerekliliği daha sistemli bir biçimde ele alınmıştır. Bu dönemde tefsirlerin mukaddimelerinde veya müstakil olarak bazı eserlerde müfessirlerin sahip olması gereken donanımlara değinilmiştir.²⁵

¹⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/36.

²⁰ Benzer bir tespit için bk. Kaya, “Ebû Hayyân’ın el-Bahru’l-Muhît’i Çerçevesinde Tefsir İlminin Mahiyeti”, 23. Ebû Hayyân’ın tefsir tanımıyla ilgili detaylı bilgi ve değerlendirme için ayrıca adı geçen çalışmanın 24-30. sayfalarına bakılabilir.

²¹ Tefsirde *istimdât* konusuyla ilgili detaylı bilgi ve *mevzu*, *mebâdî* ve *mesâil* kavramları çerçevesinde incelenmesi için bk. Büyük, *Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu*, 171-196; Enes Büyük (ed.), *Tefsir İlminin Mahiyetine Yaklaşımlar -Klasikten Çağdaş Döneme-* (İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2023), 14-16.

²² Muhammed Murtezâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (Kuveyt: Tab'atü'l-Kuveyt, ts.), 9/162.

²³ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru't-Tûnusiyye, 1984), 1/18.

²⁴ Büyük, *Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu*, 172.

²⁵ Krş. Ebu'l Hasen b. Ahmed Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 2/488-489; Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl*

Tahkik dönemi âlimlerinden Ebû Hayyân da eserinin mukaddimesinde tefsirin istimdâdı meselesine yer vermiş ve tefsir ilminin ihtiyaç duyduğu ilimleri yedi başlıkta incelemiştir.²⁶

Birinci başlıkta isim, fiil ve harfi konu alan lügat ilminden bahsetmektedir. Bunlar içerisinde harflerin anlamlarının nahiv kitaplarında incelendiğini; isimlerin ve fiillerin anlamlarının ise lügat ilminde incelendiğini aktarmaktadır. Bu alandaki en büyük eserin İbn Seyyid'e (öl. 382/992-993) ait olduğunu ve onun kitabının²⁷ lügat ilmine ait bütün meseleleri içerdiğini nakletmekte ve lügat ilminin önemini vurgulamak amacıyla okuduğu ve önemli olduğunu düşündüğü bazı kitapları zikretmektedir.²⁸

Ebû Hayyân, kelimelerin ifrad ve terkib hallerindeki hükümlerinin bilinmesine ilişkin nahiv ve sarf ilmine de ikinci başlıkta yer vermektedir. Nahiv alanında mütekaddimûn döneminde Sîbeveyhi'nin (öl. 180/796) *el-Kitâb*ının; müteahhirûn dilcileri arasında ise İbn Mâlik el-Ceyyânî et-Tâî'nin (öl. 672/1274) *Teshîlü'l-fevâid* isimli kitabının muhtasar olmasına rağmen dile ait bütün meseleleri ihtiva eden en iyi eser olduğunu ifade etmektedir. Ek olarak sarfa dair İbn Usfûr el-İşbîlî'nin (öl. 669/1270) *el-Mümti*' isimli kitabını en faydalı eser olarak zikretmektedir. Ayrıca kendisinin nahiv ilmini, hocası İbnü'z-Zübeyr es-Sekâfî'den (öl. 708/1308) Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı ve başka kitapları okuyarak öğrendiğini belirtmektedir.²⁹

Tefsirin yararlandığı ilimler meselesinde üçüncü başlıkta lafızların ve terkiplerin en güzel ve en fasih olmasını amaç edinen belagat ilminden “ilmü'l-beyân” ve “ilmü'l-bedi” olarak bahsetmektedir. Bu konu hakkında telif edilen çokça eser bulunduğunu kaydetmektedir. Bu eserlerin en kapsamlısının hocası İbnü'n-Nakîb el-Makdisî'nin (öl. 698/1298) *et-Tahrîr ve't-tahbîr li akvâli eimmeti't-tefsîr* isimli tefsirine mukaddime olarak yazdığı kitap³⁰ olduğunu da eklemektedir.³¹

fî vucûhi't-te'vîl, thk. Adil Muhammed Abdulmevcud, Şeyh Ali Muhammed Muavvid (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1418), 1/96-97; Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer el-Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman Mar âşlî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418), 1/23; Ayrıca bk. Büyük, *Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu*, 175-176.

²⁶ Bu ilimlerle ilgili bilgi ve değerlendirme için ayrıca bk. Kaya, “Ebû Hayyân'ın el-Bahrü'l-Muhî't-i Çerçevesinde Tefsir İlminin Mahiyeti”, 35-41.

²⁷ Kurtuba'da sâhibü's-şurta görevini yürütmüş olan ve hicri 382'de vefat eden İbn Seyyid'in bu kitabı, *el-Âlem fi'l-lüga*'dır. Nâşirin ilgili dipnotta da dikkat çektiği üzere, *el-Bahrü'l-muhî't*'in bazı matbu nüshalarında “İbn Seyyid”, bir diğer Endülüslü dil âlimi olan İbn Sîde (öl. 458/1066) ile karıştırıldığı için olsa gerek, “İbn Sîde” olarak çıkmıştır. Krş. Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhî't*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1423), 1/9. Nâşirin söz konusu değerlendirmesi için bk. Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhî't*, 1/12, dip. 4. İbn Seyyid'in hayatı ve *el-Âlem fi'l-lüga* adlı kitabı hakkında bilgi için bk. Ebu'l-Kâsım İbn Beşküvâl el-Endelüsî, *Kitâbü's-Sıla fî târihi e'immeti'l-Endelüs*, thk. Beşşâr Avvâd Ma ruf (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2010), 1/39-40; Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâleddin es-Suyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-lugavîyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1399), 1/291; Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsî'r-ratîb*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdir, 1388), 3/172.

²⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhî't*, 1/12-14.

²⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhî't*, 1/14.

³⁰ Ebû Hayyân'ın sözünü ettiği mukaddime, İbnü'n-Nakîb el-Makdisî'nin *Mukaddimetü tefsîri İbni'n-Nakîb fî ilmi'l-beyân ve'l-me'ânî ve'l-bedî' ve i'câzi'l-Kur'ân* adıyla neşredilen eseridir.

³¹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhî't*, 1/15.

Ebû Hayyân dördüncü başlıkta ise sahih rivayetler yoluyla elde edilen mübhemlerin tebyini, mücmellerin ta'yini, sebab-i nüzûl ve nesh ile alakalı bilgilere yer vermiştir. Müellif, bu tür bilgilerin hadis ilminden elde edildiğini aktarmış ve burada yararlandığı temel hadis kitaplarını zikretmiştir.³²

Beşinci başlıkta mücmel-mübeyyen, umûm-husûs, mutlak-mukayyet, emrin ve nehyin delaleti ile bunlara benzer meselelerle ilgilenen fıkıh usulü ilminden söz etmektedir. Müellif esasında bu ve benzeri konularda lügat ilmine başvurulduğunu, zira bunların Arap dili temelinde konuşulan meseleler olduğunu belirtmektedir. Bu konular hakkında konuşan usulcülerin meselelere aklî deliller yoluyla yaklaştıklarını da eklemektedir. Ona göre bu alandaki en kapsamlı kitap Fahreddin Râzî'nin *el-Mahsûl* adlı eseridir. Ebû Hayyân kendisinin de muhtelif hocalardan çeşitli kitaplar okuyarak bu ilmi tahsil ettiğini söylemektedir.³³

Altıncı başlıkta Allah için caiz, vacip ve mümteni olan şeyler ile nübüvvete dair tartışmaları konu edinen kelimeler ilminden bahsetmektedir. Kelam'ın tefsire yardımcı ilimlerden olmasının gerekçesini Kur'ân'da Allah'ın zatı, nübüvvet ve i câzü'l-Kur'ân gibi konulara dair ayetlerin varlığıyla izah etmektedir. Bu ilmin meşakkatli olduğunu, zira herhangi bir şekilde hataya düşmenin dünya ve ahirette hüsrana neden olacağını bildirmektedir.³⁴

Ebû Hayyân son başlıkta ise Kur'ân lafızlarının ziyade ve noksanlığı, hareketlerin farklılaşması, bir kelimenin başka bir kelime yerine kullanılması gibi hususlardan bahseder. Bu hususların kırâat ilminde yer aldığını ve İslâm alimlerinin bu alanda sayısız eser kaleme aldığını belirtir.

Kırâat-i seb'â hakkında Ebû Cafer İbn Bâziş'e (öl. 540/1145) ait *el-İkna'* adlı kitabın, kırâat-i aşere konusunda ise Ebu'l-Kerem eş-Şehrezûrî'nin (öl. 550/1156) *el-Misbâh*'ının bu alandaki en iyi eserler olduğunu zikretmektedir. Ayrıca Kendisinin kırâat ilmine ilişkin farklı hocalardan çeşitli kitaplar okuduğunu eklemektedir.³⁵

Ebu Hayyân sonrasında müfessirin tefsire başlamadan önce yukarıda zikredilen ilimlerin çoğunluğuna vâkıf olması gerektiğini vurgulamaktadır. Sözelimi dil alanında derin bilgiye sahip olunmadan tefsir ilminin zirvesine çıkılamayacağını ve dil ilminden müstağni kalan kimsenin Kur'ân'ın kapalı olan yerlerini anlamaktan, mükemmellik barındıran nükteleri

³² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 1/15.

³³ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 1/15-16.

³⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 1/16.

³⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 1/16-18.

idraktan aciz kalacağını ifade etmektedir. Bu tavra sahip olan kimsenin tefsirden alacağı payın önceki kitapların satırlarındaki bilgilerin aktarılmasından ve asırlar geçmesine rağmen öncekilerin görüşlerinin tekrar edilmesinden ibaret olacağına dikkat çekmektedir.³⁶

Ebû Hayyân tasavvuf, mevhibe ve fıkıh gibi alanlardaki bilgi ve mükteşebatı bu yedi ilmin içerisinde zikretmemektedir. Ek olarak tarih ile ilgili ilimlere de tefsirin istimdâdı meselesinde yer vermemiştir. Buradan hareketle onun kategorik bir ayrıma gittiği söylenebilir. Nitekim yukarıda aktardığımız disiplinlerin tefsire teorik anlamda veri sağlayan ilimler olduğu görülmektedir. Dolayısıyla zikretmediği ilimlerin, nisbeten pratik yönü ağır basan ilimler mesabesinde olduğu söylenebilir. Böyle bir bakış Ebû Hayyân'ın tasavvuf ve furu' fıkıh gibi önemli ilimleri, tefsirin ihtiyaç duyduğu ilimler arasında zikretmemesini anlamlı hale getirebilir. Buradan hareketle Ebû Hayyân'ın tefsire ilkesel anlamda katkı sunan, yorum sürecinde müfessirin zihin dünyasını şekillendirecek ve ispat edilmiş önermeler ortaya koyan ilimleri tefsir ilminin sınırlarına dahil ettiği sonucu elde edilebilir. Buna karşılık diğer kategorideki ilimleri mahiyet açısından ilk kategoridekilerden farklı görmesi sebebiyle tefsirin sınırları dışında kabul ettiği sonucuna ulaşılabilir.

2. *el-Bahru'l-Muhît* Bağlamında Ebû Hayyân'ın Tefsir İlminin Sınırlarını Belirleme Çabası

Tefsirin müstakil bir ilim olup olmadığı tartışması, bünyesinde bu ilmin sınırlarının belirli veya belirsiz olması meselesini de barındırmaktadır. Daha önce de işaret ettiğimiz üzere her müfessir bu konu hakkındaki bilgilere eserinde yer vermediği için tefsir ilminin sınırlarını net bir şekilde belirlemek mümkün olmamıştır. Ebû Hayyân ise mukaddimesinden başlayarak bu konuya açıklık getirmeye çalışmıştır. Mukaddimesinde çizdiği çerçeveye tefsirinin muhtevasında riayet etmediği yerler bulunmakla birlikte, ortaya koyduğu ilkelere genel olarak bağlı kalmaya özen gösterdiğini söylemek mümkündür. Çalışmamızın bu bölümünde öncelikle mukaddime olmak üzere eserin içeriğinde tefsir ilminin sınırlarına ilişkin tespitlerimize yer vermeye çalışacağız.

2.1. Ebû Hayyân'ın Mukaddimede Tefsir İlminin Sınırlarına Dair Çizmeye Çalıştığı Çerçeve

Ebû Hayyân tefsirinin mukaddimesinde müfessirlere yönelttiği eleştiriler ve yaptığı

³⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/18.

açıklamalarla birlikte tefsir ilminin sınırlarına dair bir çerçeve çizme gayretinde bulunmuştur. Bu sınırları belirlemeye çalışırken tefsir ilmine nelerin dahil olduğundan ziyade, nelerin tefsir ilminin dışında kaldığını vurgulamıştır.

Kitabının tertibinden bahsettiği kısımda kendi izlediği yöntemden söz etmiştir. Bu bağlamda eserinde dört mezhep imamının ve diğer fakihlerin Kur'ân'ın lafızlarıyla irtibatlı olan şer'î hükümlerine yer verdiğini belirtmiştir. Hükümlerin delillerinin ortaya konulmasını ise fıkıh kitaplarına havale etmiştir. Aynı şekilde nahiv kurallarını zikrettiği yerlerde meselenin delillerini de nahiv kitaplarına bırakmıştır. Bununla beraber bazen hüküm şaz ise ya da cumhurun görüşüne muhalifse delilin gerekçesini ve lafzın zahirine uygun olan hükmü de göstererek zikrettiğini belirtmiştir. Ayrıca zahire muhalif olmadığı sürece delilin muktezasının ortaya çıkardığı hükmü tercih ettiğini ifade etmiştir. Devamında nahiv ilmiyle ilgili olarak Kur'ân'a uygun düşmeyen i'rab vecihlerinden de bahsettiğini aktarmıştır. Böyle yerlerde Kur'ân tefsirinde bu görüşün uygun olmama sebebini ve uzak durulması gerektiğini açıklamış; Kur'ân'ın en doğru ve en fasih i'rab ve terkiib ile yorumlanması gerektiğini söylemiştir.³⁷

Müfessirlere eleştiri niteliği taşıyan bir başka ifadesi şu şekildedir:

Müfessirler tefsirlerini kelimeler ve fıkıh usulüne ait konuların delilleri ve bu delillerin tartışılması ile nahvî verilerin gerekçelerine dair detaylarla dolduruyorlar. Oysa bunların hepsi, ilgili ilimlerin kendi kitaplarında mevcuttur ve tefsir ilmi bunları üzerinde tartışma yapmadan/delil getirmeden alıp kullanır. Aynı şekilde sahih olmayan sebebi-nüzûl, fezâile ilişkin hadisler, ayetlerin tefsiriyle ilgisi olmayan hikayeler ve isrâiliyattan da bahsettiler ki tefsir ilminde bunlara lüzum yoktur.³⁸

Ebû Hayyân bu ifadeleriyle tefsir ilminin amacının diğer ilim dallarını ilgilendiren konularda delil getirmek veya önermeleri tartışmak ve ayetlerin tefsirine katkı sunmayan bilgileri aktarmak olmadığını vurgulamıştır.

Tefsir ilminin sınırlarını belirlemek, tefsir kitaplarını diğer ilimlerin verilerinden soyutlamak anlamına gelmez. Aksi halde tefsirin istimdâdından söz etmemiz mümkün olmazdı. Nitekim Ebû Hayyân mutasavvıfların lafızlara farklı anlamlar yüklemesini eleştirip çoğunlukla onların yorumlarından kaçınsa da lafzın delaletine uygun olan manalara tefsirinde yer verdiğini belirtmiştir.³⁹ Sonrasında ise Allah Teâlâ ve Hz. Ali hakkında çeşitli isnatlar uyduran

³⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/9-10; Ömer el-Es'ad, "Dirâse", *en-Nehru'l-mâdd mine'l-Bahru'l-muhît*, mlf. Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1416), 1/7.

³⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/11.

³⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/10.

Batınîleri sert bir dille eleştirerek onların bu tür hezeyanlarına iltifat edilmemesi gerektiğini söylemiştir. Bunun sebebinin ve açıklamasının ise usulu'd-dîn (kelam) ilminde olduğunu ifade etmiştir.⁴⁰

Mukaddimesinden yola çıkarak Ebû Hayyân'ın rivayet-dirayet ayrımı konusundaki tavrını tahmin etmek mümkündür. Bu noktada, adını zikretmediği ve muasırı olan biriyle yaptığı polemige atıfta bulunup sözü tefsirin sadece nakilden ibaret olamayacağına getirmiştir. Bu konuda özetle şunları söylemiştir:

Tartıştığımız bu kişi tefsir ilminin Mücahid (öl. 103/721), Tâvus (öl. 106/725) ve İkrime (öl. 105/723) gibi isimlerden nakledilenlerden ibaret olduğunu zannetmekte ve ayetlerin anlaşılmasını buna bağlamaktaydı. Bu isimlerden aktarılanlar arasında birçok görüş farklılığı bulunmasına, hatta nakledilen görüşler arasında çelişkiler olduğunu görmesine rağmen, bu kişinin hâlâ böyle bir iddiada bulunması şaşılacak bir durumdur.⁴¹

Buradan hareketle Ebû Hayyân'ın tefsirin salt rivayetle sınırlı kalamayacağını, re'yin de buna dâhil edilmesinin gerekliliğini savunduğu anlaşılabilir. Ayrıca onun nezdinde, kullanılan rivayetlerin sıhhati ve dirayet unsurlarının tefsir ilminin sınırları içerisinde kalması da önem arz etmektedir.

2.2. Tefsir-Fıkıh İlişkisi

Fıkıh ilmi, fertleri ve toplumu ilgilendiren meseleleri incelemesi itibariyle çok geniş bir alana sahiptir. Tefsir ilminin fıkıhla ilişkisinin iki boyutu vardır. Usul boyutu müfessire ayetleri anlama noktasında teorik bir çerçeve sunarken; furu' boyutu ise fakihlerin tartıştıkları meselelere dair hükümleri ayetlerle delillendirmeleri şeklinde ortaya çıkmaktadır. Ebû Hayyân da mukaddimesinde fıkıh usulünü tefsirin ihtiyaç duyduğu ilimlerden biri olarak zikretmektedir.⁴² Bununla beraber müfessirlere yönelttiği eleştirilerde fıkıh ilmine ilişkin delillendirmelerin ve tartışmaların asıl yerinin o ilmin kitapları olduğunu ifade etmektedir.⁴³ Buradan hareketle Ebû Hayyân'a göre müfessirin ilkesi, fıkıhın detaylı mesele ve delillerine dalmadan bu ilmin verilerini alıp tefsirinde kullanma yönünde olmalıdır.

Ebû Hayyân'ın *el-Bahru'l-muhî'te* değindiği konulardan birisi de ayetlerin fikhî açıdan tefsir edilmesidir. Müellifin bazı ayetlerden çeşitli hükümler çıkardığı, bazı yerlerde

⁴⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhî'te*, 1/10-11.

⁴¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhî'te*, 1/11-12.

⁴² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhî'te*, 1/15-16.

⁴³ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhî'te*, 1/11. Benzer bir tespit için bk. Kaya, "Ebû Hayyân'ın el-Bahru'l-Muhî'ti Çerçevesinde Tefsir İlminin Mahiyeti", 44.

âlimlerin çıkardığı hükümleri eleştirerek ya da eleştirmeden naklettiği görülmektedir.⁴⁴ Bazı ayetlerin tefsirinde hükümlere detaya girmeden yer vermesi, bu tür bilgileri tefsir ilminin sınırları dahilinde kabul etmesiyle bağlantılı olabilir. Bununla beraber çoğu kez meselenin ayrıntılarını ve hükümlerin delillerini fıkıh ve fıkıh usulüne havale etmektedir.⁴⁵

Ebû Hayyân eserinin muhtevasında “Bu, fıkıh ilminin konusudur.”,⁴⁶ “Fıkıh ilminde/kitaplarında açıklanmıştır.”,⁴⁷ “Bu mesele fıkıh ilminde zikredilmiştir.”,⁴⁸ “Bu mesele fıkıh ilminde incelenmiştir.”⁴⁹ “Bu, fıkıh kitaplarında mezkurdur.”,⁵⁰ “Bu görüşlerin delilleri fıkıh kitaplarındadır.”⁵¹ gibi lafızlarla bazı meselelerin detaylarını fıkıh ilmine havale etmekte ve bunu çoğunlukla müfessirleri eleştirmek suretiyle yapmaktadır. Örneğin el-Bakara 2/115. ayetinde geçen “وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ” ifadesinin tefsirinde bazı müfessirleri, gece karanlığında kibleyi zann-ı galib ile bulup namazı kıldıktan sonra yanlış olduğunu fark edenin durumu, hastalık sebebiyle farz ya da nafil namazını binak üzerinde kılan kimsenin durumu, gıyâbî cenaze namazı konusu ve bunlara dair tartışma ve tartışmaların delilleriyle kitaplarını doldurmaları noktasında eleştirmektedir. Zira ona göre bu meselelerin yeri fıkıh ilmidir.⁵²

Müellifin fıkıh ilmine havale ettiği hususlardan birisi de hükümlerin delillerine dair açıklamalardır. Nitekim oruçla alakalı el-Bakara 2/184. ayetinde geçen “أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ” ifadeyle hangi zamanın kastedildiği, “مَّعْدُودَاتٍ” kelimesinin neden sıfat halinde kullanıldığı ve bu ifadenin kastettiği anlamla sonraki ayette geçen “شَهْرٌ رَمَضَانَ” ifadesinin birbirinin tekrarı olmasının hikmetiyle ilgili açıklamalar yapmaktadır. Devamında nahvî birtakım izahlarda bulduktan sonra oruç çeşitlerinden de bahsetmektedir. Bu kısımda oruca niyetin zamanı ile hasta ve seferî kimselerin niyetleri hususunda mezhep imamları ve öğrencilerinin görüşlerine yer vermektedir. Bu meselelerin delillerini ise fıkıh kitaplarına havale etmektedir.⁵³

Ebû Hayyân'ın tefsir ilmine sınır koyma çabalarının yansımaları, neshe delil olarak zikredilen el-Bakara 2/106. ayetinin⁵⁴ tefsiri bağlamında da görmekteyiz. Nitekim müellif bu

⁴⁴ Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/487, 492, 501; 2/78, 120-121, 203-204,242; 3/19-20, 160-162.

⁴⁵ Örnek olarak bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/170; 2/25, 376; 3/225-226.

⁴⁶ Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/376.

⁴⁷ Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 3/315, 322.

⁴⁸ Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/450, 454, 460, 504.

⁴⁹ Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/408, 493.

⁵⁰ Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/131, 474; 3/337, 367, 450.

⁵¹ Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 3/20.

⁵² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/454. Benzer örnekler için bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/50; 2/34, 152, 376, 450, 460, 492-493, 500-501.

⁵³ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 3/327-332. Benzer örnekler için bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2020, 3/19-20, 336-337, 366-367, 450; 4/10-14.

⁵⁴ “مَا نُنَسِّخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِّخُهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِّمَّا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ”

ayetin tefsirinde konuyla ilgili detaylara girmeyerek müfessirleri şu sözleriyle eleştirmektedir:

Müfessirler bu ayette neshin şer'i mahiyeti, kısımları, hakkında ihtilaf ve ittifak edilen konuları, aklen cevazı ve naklen vuku buluşu, ayetlerin ne ile nesholunduğu ve bu meseleler dışında neshin hükümleri ve delilleri konusunda sözü uzatıyorlar. Bu konuların hepsi fıkıh usulünde mevcuttur ve orada incelenmiştir.⁵⁵

Bu sözlerini açıklama mahiyetinde birtakım değerlendirmeler de eklemiştir. Bu noktada eseri hakkında "İçerisinde tefsir dışında her şey var." değerlendirmesinin yapıldığı Fahreddîn Râzî'nin yöntemini izlemeyeceğini kaydetmiş, bu konuları bilmediği için değil, gerek görmediği için bilerek terk ettiğini söylemiştir. Hatta yaptığı değerlendirmelerinin akabinde, hocası İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî'nin şu sözünü aktararak tefsirde farklı ilim dallarına ait meselelerin ayrıntılarına girme konusundaki tutumunu netleştirmiştir: "Araştırma ve eser yazma konusunda daldan dala atlayan kişinin bu davranışının kendi alanına hâkim olmaktan ya da zihin karışıklığı ve idrak eksikliğinden kaynaklandığını bilmelisin."⁵⁶

Bütün bunlar neticesinde Ebû Hayyân'ın fıkıh ilminin verilerini tefsirde kullanmaya tamamen karşı olmadığı söylenebilir. Öte yandan tefsirin amacının dışına çıkmasına sebep olacak detaylara ve tartışmalara yer vermeyi uygun görmediği anlaşılabilir. Buna rağmen kendisinin de özellikle fıkıh alanında detay sayılabilecek bazı meselelere girdiği görülmektedir. Yaptığı açıklamalarla sınırının dışına çıktığını düşündüğümüz bazı yerlere ilişkin tespitlerimize makalemizin üçüncü bölümünde yer verilecektir.

2.3. Tefsir-Kelam İlişkisi

Ebû Hayyân tefsirinde kelam ilmini ifade ederken "usûlü'd-dîn" kavramını kullanmaktadır. Yer yer mezheplerin görüşlerine kısaca değinirken, mukaddimesinde de belirttiği üzere, meselelerin detaylı ve tartışmalı yönlerini kelam ilmine havale etmektedir.⁵⁷ İnanç ve düşünce noktasında Mu'tezile'den ayrışan Ebû Hayyân,⁵⁸ eserinde Zemahşerî başta olmak üzere Mu'tezile'ye doğrudan veya dolaylı olarak bazı yerlerde eleştiriler yöneltmektedir.

⁵⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/408.

⁵⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/408-409.

⁵⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/11.

⁵⁸ İbn Hacer Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *ed-Düreru'l-kâmine fi a'yân'l-mieti's-sâmine*, thk. Muhammed Abdülmuîd Hân (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1972), 6/58. Ayrıca bk. Abdurrahman Kaan Karagöz, *Ebû Hayyân Tefsirinin Kaynakları: Te'vilâtü'l-Kur'ân Örneği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 4.

Aynı zamanda bu eleştirileri yönelttiği kimi yerlerde meselenin kelimini ilgilendiren kısımlarına yer vermeyip detaylar için o ilme yönlendirmektedir.⁵⁹

Ebû Hayyân, kimi zaman ayetlerin delil olarak kullanıldığı yerlerde mezhep görüşlerine yer verip meselenin kelâm ilminde incelendiğini ifade etmektedir. Bu minvalde zikredilebileceğimiz ilk örnek, el-Bakara 2/134. ayetinin “تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلكُمْ مَا كَسَبْتُمْ” kısmının tefsiridir. Burada ayeti nahvî açıdan inceledikten sonra İbn Atiyye'nin (öl. 541/1147) bu ayeti kulun fiillerinde zorunluluk olduğunu iddia eden Cebriyye'ye bir itiraz olarak gördüğünden bahsetmektedir. Sonrasında bu konunun kelâm ilminde incelenen karmaşık meselelerden biri olduğunu ifade etmekte ve Kaderiyye, Cebriyye, Mu'tezile ve Ehl-i sünnet olmak üzere konu hakkında dört farklı görüşe yer vermektedir.⁶⁰ Bu bağlamda zikredilebilecek örneklerden birisi de müellifin el-Bakara 2/7. ayetinde geçen “حَتْمٌ” kelimesine dair açıklamalarıdır. Ebû Hayyân Mu'tezile'nin bu kelimeyi on farklı şekilde tevil ettiğinden bahsetmekte ve bu tevillerin içeriğine değindikten sonra meselenin detaylarının usulu'd-dîn ilminde incelendiğini belirtmektedir.⁶¹ Konuyla bağlantılı bir diğer örnek el-Bakara 2/54. ayetinde geçen “فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ” ifadesindeki *katl* fiiliyle alakalı açıklamalardır. Ebû Hayyân'ın zikrettiği üzere Kadı Abdulcebbâr'a (öl. 415/1025) göre bu kelime ile hakiki anlamın kastedilmesi aklen mümkün olmayıp mecaz anlam tercih edilmelidir. Müellif bunu açıklama kabilinden Kadı Abdulcebbâr'ın, kulların maslahatına ters düştüğü gerekçesiyle Allah'ın insanların kendilerini öldürmelerini emretmesinin hasen olmadığı görüşünü aktarmıştır. Bununla birlikte Mu'tezile'nin bu görüşünü *aslah* teorisine⁶² dayandırdığını ve bu konunun kelâm ilminde incelendiğini ifade etmiştir.⁶³

Müellifin açık bir şekilde kelm ilmine havale etmeyip çeşitli mezheplerin görüşlerini zikretmekle yetindiği de görülmektedir. Örneğin, el-Bakara 2/90. ayetinin fasılası olan “وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ” ifadelerinin fasıklara azap isnat edildiği gerekçesiyle Haricîler tarafından fasığın kâfir olduğuna delil gösterildiğini söylemektedir. Ek olarak ayetin, Mürcie'nin fasığın kâfir olmaması sebebiyle azabı hak etmediğine delalet ettiği görüşünü de nakletmekte ve buna dair başka bir açıklama yapmamaktadır.⁶⁴ Bir diğer örnek, el-Bakara 2/70. ayetinin “وَأَنَّا

⁵⁹ Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/299-300, 346, 507; 2/248. Benzer bir tespit için bk. Kaya, “Ebû Hayyân'ın el-Bahru'l-Muhît'i Çerçevesinde Tefsir İlminin Mahiyeti”, 44.

⁶⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 3/24. Benzer örnekler için bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/341, 392, 2/248.

⁶¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/140.

⁶² *Aslah* teorisi, Mu'tezile'nin Allah'ın adaletini temellendirmek amacıyla dayandığı ilkelerden birisidir. Bu teoriye göre Allah, kulları için zararlı ve faydasız olan şeyi yaratmaz. Aksi takdirde âdil oluşuna ters düşer. Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (Ankara: İSAM Yayınları, 2020), 36-37.

⁶³ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/61-62.

⁶⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/320.

”إِنَّ شَاءَ اللَّهِ لَمُهْتَدُونَ“ kısmında *meşîet*⁶⁵ ile alakalı Mâtürîdî'den (öl. 333/944) alıntı yapması ve onun Mu'tezile'ye bu konuda getirdiği eleştirisini zikretmesidir. Bu ayetin Mu'tezile'ye karşı delil olduğunu aktaran Ebû Hayyân, konu hakkında başka herhangi bir detaya girmemiştir.⁶⁶

Ebû Hayyân'ın tartışmanın sorusuna yer verip ayrıntılarına girmeden başka konuya geçişi de onun, bu meselenin detaylarının kelimede olduğunu düşündüğü şeklinde değerlendirilebilir. el-Bakara 2/9. ayetinde geçen *nefs* kelimesine ilişkin açıklamalar, bu duruma örnek gösterilebilir. Müfessir kelimenin hem lügavî hem de ıstılâhî anlamlarına yer vermiş, ayrıca “Nefs, ruh mudur, yoksa ruhtan ayrı bir varlık mıdır?” sorusunu yöneltmiştir. Son olarak nefsin hakikati hususunda oldukça fazla ihtilafın bulunduğunu söyleyip tartışma içeriklerine yer vermemiştir.⁶⁷

Ebû Hayyân'ın bazı yerlerde meseleyi kelimede havale etmesi, bazı yerlerde ise konu hakkında tartışmanın olduğunu belirtip detaylara girmemesi, tefsir ilminin sınırlarına dair yaklaşımı hakkında bir fikir vermektedir. Buna göre onun kelâmî meselelere dair mezhep görüşlerini zikretmeyi tefsir açısından gerekli görmesiyle beraber, bu meselelerin ve tartışmaların ayrıntılarını tefsir ilminin sınırları dışında kabul ettiği çıkarımı yapılabilir. Bununla birlikte bazı durumlarda kendi koyduğu ilkelere riayet etmeyerek ayrıntıya daldığı da görülmektedir. Müellifin ayrıntıya girdiği yerler makalenin ilgili kısmında örneklendirilecektir.

2.4. Tefsir-Tasavvuf İlişkisi

Mutasavvıfların Kur'ân'la iştiğal ettikleri vakitlerde ayetlerin lafızlarına ilişkin gönüllerine düşen birtakım manaların sistematik olarak kitap haline getirilmesi ile işârî tefsir literatürü ortaya çıkmıştır. Sadece işârî tefsirlerde değil, diğer kapsamlı tefsirlerde de sûflerin bu yorumlarına rastlamak mümkündür. Bununla beraber sûflerin bu anlamları ayetlerin yorumları olarak ortaya koymaları, diğer yandan tefsirin nüzûl ortamındaki asıl anlama ulaşma çabası, tefsir geleneği içerisinde ayetlerin farklı anlam katmanlarına sahip hale gelmesine sebep olmuştur.

Tefsir geleneği boyunca işârî yorumlar çeşitli formlar kazanmıştır. Bu yorumların aşırıları olarak nitelenen Bâtînî teviller, müfessirlerin geneli tarafından eleştirilirken bunların

⁶⁵ *Meşîet*, Allah'ın fiilleri, emirleri ve hükümlerinde hür olması anlamına gelen subûtî sıfatlarındandır. Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 235.

⁶⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/187. Benzer örnekler için bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 3/24-25, 168.

⁶⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/151. Benzer bir örnek için bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/45.

dışında kalan işârî yorumlara müfessirler farklı oranlarda eserlerinde yer vermiştir. Ebû Hayyân'ın hem eserinin mukaddimesinde lafzın delaletine uygun olması şartıyla bu tevilleri zikredeceğini söylemesinden ve bu tarz yorumlardan kaçınacağını belirtmesinden hem de eserinin muhtevastaki eleştirileri ve uygulamalarından hareketle tasavvufî yorumlara mesafeli olduğu söylenebilir. Örneğin “إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ”⁶⁸ ayetiyle alakalı olarak mutasavvıflara ait iki görüşü zikrettikten sonra şu eleştirileri yöneltmektedir: “Ayetin lafzı bu görüşlerle örtüşmemektedir. Bu konuda sûfîlerin bizim ulaşamadığımız bir idrak ve zevkleri vardır. Tefsirler bu tarz yorumlarla dolup taşmaktadır. Biz ise bu yorumlara yer yer işaret ettik ki bilmediğimiz için bunları zikretmekten kaçındığımız zannedilmesin.”⁶⁹

Mutasavvıflara yönelttiği bir diğer eleştiri, el-Bakara 2/29. ayetindeki “هُوَ” zamirini açıkladığı kısımda yer almaktadır. Öncelikle sûfîlerin Allah'ın isimlerini üç gruba ayırdığını ifade etmekte, ardından bu tasnifin akla yatkın olmadığını dile getirmektedir. Bu tasnifi, üzerinde düşünülmesi amacıyla zikrettiğini belirtmektedir. Devamında eleştirinin dozunu bir miktar artırarak şu sözleri sarf etmektedir:

Sûfîlerin “أَنَا” ve “أَنْتَ” lafızlarına dair Arap dilcilerinin açıklamalarından fersah fersah uzak olan görüşleri vardır. Tasavvufla alakalı ilimlerin üzerinde düşünen bu kimselerin sözlerini hiçbir zaman anlayamadım. Allah'tan kalplerimizi hidayet nuruyla nurlandırmasını, ayağımızı kaydıracak düşünce ve tavırlardan sakındırmasını, bize doğru yolu göstermesini ve Kitap ve sünnete ittiba edenlerden eylemesini niyaz ederim.⁷⁰

Bu açıklamaları merkeze alındığında müellifin, tasavvufî görüşlere ihtiyatla yaklaştığı ve bu yorumların bir kısmını tefsir ilminin sınırları içerisinde kabul etmediği anlaşılabilir. Ayrıca eserin nispeten sonraki kısımlarında tasavvuf erbabından yapılan nakillerin önemli ölçüde azaldığı ve çeşitli görüş ve davranışları nedeniyle bazı sûfîlere karşı sert eleştiriler yönelttiği görülmektedir.⁷¹

2.5. Tefsir-Tabîî Bilimler İlişkisi

Günümüzde “ilmî/bilimsel tefsir” vb. adlarla meşhur olan Kur'ân'ın bilimsel verilerle tefsir edilmesi konusuna Ebû Hayyân mesafeli yaklaşmıştır. Onun bu tutumunun yansımalarını eserinde de görmemiz mümkündür. Nitekim el-Bakara 2/164. ayetinin tefsirinde yerin ve göğün özelliklerinden, Güneş, Dünya ve yıldızların büyüklüklerinden o günkü bilime göre

⁶⁸ Fâtiha 1/6.

⁶⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/82-83.

⁷⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/362-363. Benzer örnekler için bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/85, 92; 3/151, 507.

⁷¹ Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 8/112-114, 272-273; 10/123-124; 11/ 253-254.

bahsettikten sonra Bâkılânî'nin (öl. 403/1013) yeryüzünün sabit mi hareket halinde mi olduğuna dair tartışmaları zikrettiğine dikkat çekmiştir. Her iki görüş sahiplerinin çeşitli delillerinin bulunduğu söyleyen müellif, astronomi âlimlerinin delillerinin kendi akıllarının bir ürünü olduğunu, şeriatın bu konulara temas etmediğini ilave etmiştir. Daha sonra da bu konuları yalnızca Allah'ın bileceğini, dilediklerini bu bilgilere vahiy yoluyla muttali kılacağını ifade etmiştir.⁷² Aynı ayetin tefsirinde müellif, âlimlerin rüzgâr çeşitleri, isimleri, bu isimlerin kökenleri ile tabiatları gibi konulardan bahsettiğini, fakat kendisinin böyle bir amacının bulunmadığını da kaydetmiştir.⁷³

Kevnî ayetler bağlamında tefsirlerde kendisinden söz edilen ayetlerin bazıları hakkında bilimsel yorumlara yer vermemesi de Ebû Hayyân'ın bu tavrının bir sonucu olabilir.⁷⁴ Ebû Hayyân, Furkân 25/53. ayetini tefsir ederken öncelikle “مَرَجٌ”, “بَحْرٌ”, “بَرْزَخٌ”, “حَجْرٌ” kelimelerinin anlamlarını ortaya koymuş, ardından âyet bağlamında bunlarla nelerin kastedildiğini zikretmiştir. Ayetin tefsiri esnasında İbn Atiyye'den naklettiği izah, onun bu tür kevnî ayetleri yorumlama mantığına dair ipucu vermektedir: “Bu ayette maksat, Allah'ın kudretine ve mahlukatı yaratmasındaki kemâline dikkat çekmektir. Allah tarafından yeryüzüne deniz, pınar ve kuyulardan bolca tatlı suyun bahşedilmesi, bu tatlı suların tuzlu ve acı sular ile birbirine karışmadan beraber bulunması bu duruma en büyük örnektir.”⁷⁵

Buradan hareketle Ebû Hayyân'ın kevnî ayetleri çoğunlukla Allah'ın kudretinin delillendirilmesi açısından değerlendirdiği söylenebilir.

Müellif tefsirinde Fahreddin Râzî'den naklettiği bazı bilimsel açıklamaları tenkit etmektedir. Örneğin, Fussilet 41/11. ayetinde gökyüzünün duman maddesinden yaratıldığını belirttikten sonra Râzî'nin ayeti zamansal bağlamda ele almasını eleştirmekte ve ayette buna dair bir işaret bulunmadığından bahsetmektedir.⁷⁶ Buna karşılık A'râf 7/54. ayetinin tefsirinde ise gece ve gündüzün art arda gelmesiyle ilgili olarak Râzî'nin açıklamalarını herhangi bir değerlendirmeye tabi tutmadan aktarmaktadır.⁷⁷

Ebû Hayyân'ın tabiî ilimlerle ilişkisi bakımından tefsir ilmine çizdiği sınır diğer ilimler kadar net olmamakla birlikte, bazı kevnî ayetler hakkında görüşleri aktardıktan sonra ilgili

⁷² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 3/170-172.

⁷³ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 3/176.

⁷⁴ Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 13/116-118, 246-247; 14/87-88; 15/225, 399-400.

⁷⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 16/219-221.

⁷⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 18/471-476.

⁷⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 10/120. Benzer örnekler için bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 13/12-15, 402.

ilme atıfta bulunduğu görülmektedir. Örneğin, el-Bakara 2/22. ayetinin tefsirinde bazı yıldız-bilimcilerin bu ayeti yeryüzünün küre şeklinde olmadığına delil gösterdiğini dile getirmiş ve akabinde ayette buna dair bir delil bulunmadığını eklemiştir; öne sürülen delilleri kısaca tartıştıktan sonra, bu meselenin astronomi ilmini ilgilendirdiğini belirtmiştir.⁷⁸

Müfessirin bilimsel tefsire karşı olması mutlak anlamda bilimsel yorumları metninde kullanmadığı anlamına gelmemektedir. Örneğin, Yûnus 10/5. ayetinde astronomi âlimlerinin Güneş ve Ay hakkında yaptığı bilimsel açıklamalara yer vermiş; ayette geçen *ziyâ* ve *nûr* kavramlarının farkını el-Bakara 2/17. ayetinde zikrettiğini ifade etmiştir. Bir sonraki ayetin içerdiği mecâzî anlatımı da bu iki kelimenin arasındaki farka değinerek tefsir etmiştir.⁷⁹

Bir bütün olarak bakıldığında Ebû Hayyân'ın Kur'an yorumundaki temel hedefinin öncelikle ayetin nüzûl bağlamındaki anlamını yakalamak olduğu söylenebilir. Kevnî ayetlerin yorumunda çoğunlukla bilimsel açıklamalardan kaçınıp doğrudan asıl anlama odaklanması bunun bir işareti olarak kabul edilebilir. Bununla beraber zaman zaman bilimsel açıklamalara da yer verdiği görülür. Bu tevilleri naklettiği yerlerde bazen yorum sahibine eleştiri getirdiği, bazen de açıklamayı verip herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı tespit edilmiştir.

2.6. Tefsir-Dil İlimleri İlişkisi

Kur'an'ın doğru anlaşılmasının en önemli unsurlarından birisi, ayetlerin dil açısından tahlil edilmesidir. Dil ilimleri bu bağlamda tefsir için birer alet ilim vazifesi görür. Bazı âlimler eserlerinin mukaddimelerinde müfessirde bulunması gereken nitelikleri zikrederken bu ilimlere de yer vermiştir.⁸⁰ Ebû Hayyân da mukaddimesinde bu hususa değinmiş⁸¹ ve eserinin muhtevasında dil ilimlerinin verilerini sıklıkla kullanmıştır.

Ebû Hayyân *el-Bahru'l-muhîr*'te kelimelerin, ayetin bağlamında ifade ettiği manaları üzerinde durur, bu konuda dile getirilen görüşleri nakleder. Çokanlamlı kelimelerin ifade ettiği manaları genelde ilk geçtiği yerde belirtir. Eşanlamlı/yakınanlamlı olarak bilinen kelimeler arasında zorlama sayılabilecek nüans (furûk) bulma çabalarını tasvip etmediği görülür.⁸²

⁷⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 1/272.

⁷⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 12/18-22. Benzer örnekler için bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 1/369, 15/206-211, 212-214, 311-315; 16/228-230; 18/108-110; 19/412.

⁸⁰ Detaylı bilgi için bk. Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâleddin es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (b.y.: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kütüb, 1394), 4/213-215.

⁸¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 1/18.

⁸² Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 1/488; 2/115.

Ancak kimi zaman bu tür nüanslara ilişkin verilen bilgileri aktarıp herhangi bir eleştiri yöneltmez.⁸³ Kelimelerin kökü, sığası, cümle ve terkip halinde ifade ettiği manası (nahvî yönü) üzerinde durur, bu konuda kimi zaman oldukça detaylı sayılabilecek tartışmalara da girer.⁸⁴ Eserde belâgat inceliklerine değinilmesi ise, tefsirin edebî yönünü gösterir. Belâgat nüktelerine genelde âyet, pasaj ya da pasaj grubunun tefsirinin son kısmında yer verilir.⁸⁵ Ancak her âyet, pasaj ya da pasaj grubunun son kısmında belâgat inceliklerine temas edilmemiştir.⁸⁶

Ebû Hayyân eserinde dilbilimsel ağırlıklı yorumlara fazlasıyla yer vermesine karşın, genel prensibine dayanarak nahiv ve sarf ilminde delillendirilen ve tartışılan meseleleri ilgili kitaplara havale etmektedir. Müellif “Bu mesele nahiv ilminde zikredilmiştir.”,⁸⁷ “Bu görüşler nahiv kitaplarında/ilminde tartışılmıştır.”,⁸⁸ “Nahiv ilminde geniş kapsamlı incelenmiştir.”,⁸⁹ “Konunun hükümleri nahiv ilminde mevcuttur.”,⁹⁰ “Bu meseleye nahiv ilminde ayrı bir bab açılmıştır.”,⁹¹ “Detayları nahiv ilminde mevcuttur.”⁹² gibi ifadeler kullanarak ya da kendi nahiv kitabı da olmak üzere diğer eserlerin isimlerini zikrederek bu prensibine bağlı kalmaya çalışmıştır.⁹³ Bazı durumlarda ise “Bu konu hakkında ihtilaf vardır.”⁹⁴ demekle yetinmiş, tartışmanın detaylarına girmekten kaçınmıştır. Buradan hareketle onun, tartışmanın detaylarının tefsir ilminde yeri olmadığına işaret ettiği söylenebilir.

Ebû Hayyân'ın tefsirin nahiv ilmi açısından sınırlarına ilişkin tavrını birkaç örnekle ortaya koymak istiyoruz. Bu tavrının bir örneğini el-Bakara 2/6. ayetinde geçen “مُتَّاسِلٌ” ve “مُنْفَاسِلٌ” kelimelerine ilişkin açıklamalarında görmekteyiz. Ebû Hayyân, “مُتَّاسِلٌ” lafzının atıf harfi olduğunu, istifham hemzesiyle beraber kullanılıp kendisinden sonra müfred ya da müfred manasında bir cümle geldiğinde “muttasıl” olarak isimlendirildiğini belirtir. Bu şartların tümü ya da bir tanesi olmadığında ise “munfasıl” olarak adlandırıldığını ifade eder. “مُنْفَاسِلٌ” kelimesinin ise nefy ifade eden bir harf olduğunu, muzari fiilin başına gelerek ona mazi anlamı kattığını

⁸³ Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 4/178.

⁸⁴ Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/43-45.

⁸⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/10.

⁸⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/10, dip. 3.

⁸⁷ Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/93, 3/267.

⁸⁸ Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/211, 280; 3/81, 243.

⁸⁹ Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/236, 285.

⁹⁰ Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/254, 400; 3/59.

⁹¹ Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/297.

⁹² Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/438; 3/538.

⁹³ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/279, 381, 393, 517; 3/27, 336.

⁹⁴ Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/476; 3/77, 537.

ve onu cezmettiğini söyler. Daha sonra “م” ve “ن” harflerine ilişkin hükümlerin nahiv kitaplarında incelendiğini belirtir.⁹⁵

İncelenebilecek bir diğer örnek, yine el-Bakara 2/10. ayetinde bulunan “ك” kelimesiyle alakalı açıklamalardır. Ebû Hayyân bu kelimenin nahiv ilminde zikredilen belirli şartlara bağlı olarak mübteda ve haberin başına gelen bir fiil olduğunu söyler. Bu fiilin ya sadece cümlenin ifade ettiği zamana ya da hem buna hem de bir halden başka bir hale dönüşmeye işaret ettiğini belirtir. Bu durumda nâkıs fiil olduğunu, bazen lâzım bazen müteaddî fiil olarak kullanıldığını da ekler. Devamında “ك” fiilinin hükümlerinin detaylı bir şekilde nahiv ilminde incelendiğini kaydeder.⁹⁶

Ebû Hayyân nahiv ilminde olduğu gibi sarfa ilişkin kaidelerin ve görüşlerin detaylarını, delillerini ve tartışmalarını da ilgili kitaplara havale etmektedir. Fâtiha 1/5. ayetinde “نَسْتَعِينُ” kelimesini açıklarken istiânenin sarfla alakalı durumlarının (kök harfinin vav iken elife dönüşmesi gibi) sarf ilminde incelendiğini söylemektedir.⁹⁷ Sarf ilmine havale ettiği kısımların nahiv kadar yoğun olmayışının sebeplerinden biri, sarfa ilişkin kimi meselelerin nahiv kitaplarında ele alınması olabilir.

Sonuç olarak Ebû Hayyân’ın nahiv ilmi açısından tefsire sınır çizme gayretinde olduğu görülmektedir. Genel itibariyle belirlediği bu çerçevenin dışına çıkmayan müellif, yeri geldiğinde birtakım temel nahiv bilgilerini zikredip detayları nahiv ilmine havale etmektedir. Eserde nahvî yorumlara sıklıkla rastlanmasının sebebi, yapılan tefsirin dilsel ve edebî zeminine dikkat çekmek olabilir.

2.7. Tefsir ve Rivayetler

Tefsir ilmi açısından rivayetler; nüzûl sebepleri, Kur’ân ve sûrelerin faziletleri ve isrâiliyat gibi başlıklarda öne çıkmaktadır. Bu tür rivayetler, sıhhatinin şüpheli olması ve kaynaklarının Ehl-i kitap mensuplarına dayanması durumunda müfessirlerin bir kısmı tarafından eleştirel bir tutumla karşılanmıştır. Ebû Hayyân da bu tür rivayetlere mesafeli yaklaşan isimlerdendir. Aşağıdaki başlıklarda Ebû Hayyân’ın *el-Bahru’l-muhît*’te sebab-i nüzûl ve isrâiliyata yönelik tavrı irdelenecektir.

2.7.1. Tefsir ve Nüzûl Sebebi Rivayetleri

⁹⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 1/132.

⁹⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 1/152. Benzer örnekler için bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 1/122, 151, 172, 223, 283-284; 2/50, 161.

⁹⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 1/71-73. Benzer örnekler için bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 2020, 1/113, 148, 232, 252; 2/295, 400.

Ebû Hayyân'ın *el-Bahru'l-muhî'te* üzerinde durduğu hususların başında, varsa nüzûl sebebinin zikredilmesi gelmektedir. Nüzûl sebeplerinin zikredilmesine önem vermekle birlikte Ebû Hayyân, kendisine ulaşan her rivayeti olduğu gibi kabul etmemekte, aksine bu konuda eleştirel bir tutum sergilemektedir. Sözelimi el-Bakara 2/115. ayetinin nüzûl sebebine ilişkin rivayetleri zikrettikten sonra şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

Bunlar ayetin nüzûlüne dair görüşler olup zahir itibariyle birbirleriyle çelişmektedir. Dolayısıyla bunlardan ancak sahih olanlarının kabul edilmesi gerekir. Buna rağmen müfessirler tefsirlerini bu rivayetlerle doldurmuşlardır. Vâhidî (öl. 468/1076) bu konuda bir kitap yazmıştır ki onda yer alan bu rivayetlerin çok az bir kısmı sahihtir. Sahih olanları dışında bunların nakliyle meşgul olmak doğru değildir.⁹⁸

Müellif el-Bakara 2/217. ayetinin başında müfessirlerin bu ayetin nüzûl sebebi ile alakalı nakilleri haddinden fazla uzattığını ve bunlara sayfalar harcadığını dile getirmektedir. O, ayetin nüzûl sebebinin en özlü ve meşhur olanının Abdullah b. Cahş'ın başında gönderildiği seriye ile alakalı olduğunu söylemekte ve olayı aktarmaktadır. Buna mukabil ayetin sebep-i nüzûlüyle alakalı farklı rivayetleri de metnine dahil ettiği görülmektedir.⁹⁹ Yine el-Bakara 2/228. ayetinin tefsirinde “Bazıları bu ayetin iniş sebebi hakkında nüzûl sebebi olmaya elverişsiz şeyler zikretmiştir.” demiş ve ayetin tefsirinde nüzûl sebebiyle ilgili rivayet aktarmaktan kaçınmıştır.¹⁰⁰

Yukarıda zikredilen örneklerin her birinde Ebû Hayyân'ın belli başlı gerekçeler sunarak açıkça müfessirleri eleştirdiği dikkat çekmektedir. Bununla beraber kendisi de bu tür rivayetlere sahih olması ve gerçekten, ayetin nüzûl sebebi olma imkânını taşıması şartıyla tefsirinde yer vermektedir.

2.7.2. Tefsir ve İsrâiliyat Rivayetleri

İsrâiliyat; tefsir, hadis, fıkıh gibi İslâmî ilimleri ilgilendirmekle birlikte genel tarih, kozmoloji, zooloji gibi alanlarda da etkisini göstermiştir. Tefsir metinlerinde sıkça karşılaşıldığı için isrâiliyat meselesi daha çok tefsirin tartışma konuları arasına girmiştir. Kur'ân'da birçok yerde zikredilen İsrâiloğulları hakkındaki kıssaların detaylarında Yahudi kaynaklara

⁹⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhî'te*, 2/453. Benzer örnekler için bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhî'te*, 2/230.

⁹⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhî'te*, 4/102-103.

¹⁰⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhî'te*, 4/217. Benzer bir örnek için bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhî'te*, 1/95.

sıklıkla ihtiyaç duyulması da isrâiliyat meselesinin daha çok tefsir alanında tartışılmasına sebep olmuştur.¹⁰¹

İsrâiliyatın tefsir ilminde kabul edilip edilmemesi, rivayetlerin sübutuyla ilgili bir meseledir. Ebû Hayyân Yûsuf 12/15. ayetinde Hz. Yûsuf'un, kardeşleri tarafından kuyuya atılmasıyla alakalı olarak müfessirlerin herhangi bir delile dayanmayan birtakım detaylara girdiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda onları, Hz. Yûsuf'un kuyuya nasıl atıldığı ve kayayı yu- muşatacak şekilde konuşmasına dair birçok şey zikretmelerinden ötürü eleştirmektedir.¹⁰²

Genel olarak ayetin anlaşılması için ihtiyaç duyulmayan bilgilere yer vermeme gayretinde olan Ebû Hayyân, isrâilî nakiller hususunda da bu ilkesine bağlı kalır. Lokmân 31/12. ayetinin tefsirinde Hz. Lokmân'ın köle mi yoksa hür mü olduğu, ırkı ve ne işle meşgul olduğuna dair hususlardaki belirsizlik, ona göre bunların nakledilmesinin gereksiz olduğuna işaret eder. Müellif bu eleştiriyi “Bazı müfessirler kitaplarını bu belirsiz bilgilerle doldurmaya oldukça düşkünlüdürler. Ancak doğru olan yaklaşım, bu tür bilgileri zikretmemektir.”¹⁰³ cümleleriyle ortaya koymuştur.

Ebû Hayyân'ın müfessirlere yönelttiği bir diğer eleştiri örneği, el-Bakara 2/67. ayetinde görülmektedir. Bu ayetin tefsirine başlarken İsrâiloğullarından Âmil isimli bir şahsın öldürülmesinden ve katilin kim olduğunun bilinmediğinden bahseder. Katilin kim olduğu ve onu neden öldürdüğü hakkında ihtilaflar bulunduğunu belirtir ve konuyla ilgili birkaç görüşe yer verir. Sonrasında bu anlatıya ilişkin sözü uzattıklarından ötürü müfessirleri eleştirir.¹⁰⁴

Ebû Hayyân'ın müfessirleri eleştirdiği bir diğer nokta, çelişik rivayetleri bir arada zikretmiş olmalarıdır. Örneğin, el-Bakara 2/51. ayetinde “فَدَبَّحُوها” kelimesinin tefsirini aktarırken bu kısımdan öncesinin mahzuf olduğunu zikretmiştir. Takdirinin ise “İstediler ve elde ettiler.” şeklinde olduğunu ifade etmiştir. Bu elde etmenin keyfiyeti ve elde edilen şeyin mahiyetine dair müfessirlerin zikrettiği üç ihtimale metninde kısaca yer vermiş, ancak onların zikrettiği çelişik anlatı ve ihtilafları çoğu rivayette olduğu gibi terk ettiğini belirtmiş; Kur'ân ya da Sünnete dayanmayan bilgileri nakletmenin gereksiz olduğunu dile getirmiştir.¹⁰⁵

İncelenen örneklerden hareketle Ebû Hayyân'ın genelde sıhhatinde problem olan ve

¹⁰¹ Öztürk, *Tefsirin Halleri*, 166-167. Tefsirde isrâiliyat konusunun detayları için bk. Ertuğrul Döner, *Tefsirde İsrâiliyatın Kaynak ve Bilgi Değeri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 205-266; Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyat* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2019).

¹⁰² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 12/425.

¹⁰³ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 4/218.

¹⁰⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/173.

¹⁰⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/195. Benzer örnekler için bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/440-441, 2/369, 528.

ayetin anlaşılmasına katkı sağlamayan rivayetlere, özelde ise isrâiliyat türünden anlatılara mesafeli durduğu söylenebilir. Bu tutumunun nedeni, tefsir ilminin ayetlerin nüzûl ortamındaki anlamının ortaya konulmasını hedeflemesi, bunun dışındaki detaylardan uzak durma yaklaşımı olabilir.

3. Tefsir İlminin Sınırlarına Dair Getirdiği İlkelere Riayet Etmediği Durumlar

Ebû Hayyân'ın eserinin mukaddimesinde tefsir ilminin sınırlarına dair getirdiği birtakım ilkelere eserinin içeriğinde her zaman riayet etmediği görülmektedir. Bunu bazen bir amaç doğrultusunda yapmakta, bazen de herhangi bir amacı olmaksızın detaya girmektedir. Çalışmamızın bu bölümünde bahsedilen hususlara temas edilecek ve bazı değerlendirmelere yer verilecektir.

3.1. Belirlediği İlkelere Riayet Etmediği Durumlar

Ebû Hayyân tefsirinde kelimeler, fıkıh ve nahiv ilmine dair meselelerin ve tartışmaların detaylarının ilgili ilimlerde incelenmesi gerektiğini ifade etse de yer yer bu ilkesinin dışına çıktığı görülmektedir. Meseleye kelam özelinde bakıldığında bazı yerlerde mezhep görüşlerini zikretmekle kalmayıp bu görüşlere itiraz yöneltmektedir. Örneğin; el-Bakara 2/55. ayetinde geçen “حَتَّىٰ نَرَىٰ اللَّهَ جَهَنَّمَ” ifadesinin tefsirinde ru'yetullah meselesi hakkında ihtilaflara yer vermiş ve ru'yetin ispatı hakkında mezheplerin görüşlerini zikrederek ihtilafın detaylarına yer vermiştir. Bu meselenin kelam ilminin en meşakkatli konularından olduğunu ifade ettikten sonra Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) ru'yetullahın imkansızlığına ilişkin görüşüne itiraz getirerek ru'yetullahın keyfiyeti hakkındaki kendi görüşlerini de aktarmıştır. Bu açıklamalarından sonra “Bunların hepsi kelam ilminde zikredilmiştir.” ifadesini kullansa da konuya dair mezhep görüşlerini aşarak bir itiraza yer vermesi, kendi belirlediği sınırların dışına çıkmasının bir örneği kabul edilebilir.¹⁰⁶

Diğer bir örnek, müfessirin el-Bakara 2/128. ayetinin “وَتُوبَ عَلَيْنَا” kısmındaki açıklamalarıdır. Ebû Hayyân peygamberlerin ismeti bağlamında temas ettiği bu ayetin, onlardan günah sadır olacağına delalet etmediğini belirtip bu görüşte olanlara karşı çıkmıştır. Buna dayanak olarak tevbenin sahibine göre mahiyet değiştirdiğini vurgulayan müfessir, peygamberlerin tevbesinin havâssu'l-havâssın tevbesi olduğunu ve bu tevbenin dereceleri ile makamlarını yükselttiğini ifade etmektedir. Ona göre böyle bir ihtimal peygamberlerden günah

¹⁰⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 2/69.

sadır olması düşüncesini ortadan kaldırmaktadır.¹⁰⁷

Yine el-Bakara 2/60. ayetinin “مِنْ رِزْقِ اللَّهِ” kısmının tefsirini yaparken Mu'tezile'nin bu ayeti “Rızık, helal olandır.” görüşüne delil olarak kullandığına değinmektedir. Zira onlara göre bu emir en temelde “ibaha” ifade etmektedir. Öyleyse rızık kavramının sınırlarını mübah olanlar teşkil eder. Şayet haram olan şey rızka dahil olsaydı mübah olan bir rızık aynı anda haram da olabilirdi. Bir şeyin aynı anda mübah ve haram olması mümkün olmadığına göre haram olan şey rızık olamaz. Ebû Hayyân devamında “Rızık burada umûm ifade etmez. Zira burada kastedilen bıldırcın, helva ve taştan fişkırان sudur. Rızık çeşitlerinden bazılarının helalliği bütünüünün helal olmasını gerektirmez.” diyerek Mu'tezile'ye itiraz getirmiştir.¹⁰⁸

Ebû Hayyân mukaddimesinde fikhî meselelere detaylı olarak girmeyeceğini bir ilke olarak belirtmesine rağmen özellikle bazı ahkâm ayetlerinin tefsirinde bunun aksi bir yaklaşım sergilemiştir. Müfessirin fikhî hükümleri zikretmesi bir noktaya kadar tefsirin sınırları içerisinde olsa da bu hükümlere dair sayfalarca açıklama yapmasının detay kabilinden değerlendirilmesi mümkündür. O, el-Bakara 2/178. ayetinin “بِالَّذِي أَحْرَبَ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأَنْثَى” kısmında kısasın kimler arasında gerçekleşeceğine dair açıklamaların var olduğunu belirtir ve konuya dair iki ihtilafli görüşü detaylı bir şekilde açıklar. Bu açıklamaların bir kısmının ayetin nahvî yapısından hareketle ortaya konulması, ayetin anlaşılması için gerekli görülebilir ve Ebû Hayyân'ın sınırlarına riayet ettiği yer olarak kaydedilebilir. Ancak devamında müfessirin, mezhep imamlarının ve müstakil fakihlerin genel olarak katl cezasıyla alakalı kâtil, maktûl, suç aleti ve kısas aleti ile alakalı farklı senaryolara ilişkin görüşlerini detaylı bir şekilde zikretmesi, koyduğu ilkelere aykırı bir tutum sergilediği izlenimi uyandırır. Nitekim eserde bu kısımlar incelendiğinde bir fıkıh kitabında karşılaşılabilecek ayrıntıların bulunduğu görülür.¹⁰⁹

Eserin muhtevasına genel anlamda bakıldığında nahve dair açıklamaların oldukça yoğun olduğu görülmektedir. Bunların hepsini detay kapsamında değerlendirmek doğru olmakla birlikte nahiv konusunda da müellifin çizdiği sınırlara riayet etmediği yerler bulunmaktadır. Nahve dair tartışma detaylarına yer verdiği durumlar da bu sınırların dışına çıktı-

¹⁰⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/528-529.

¹⁰⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/120.

¹⁰⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 3/274-279. Benzer örnekler için bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 3/331-334, 336-339, 453-469; 4/119-122.

ğının örneği olarak değerlendirilebilir. el-Bakara 2/61. ayetindeki “مِنْ بَقْلِهَا” ifadesinin tefsirinde “من” harf-i cerinin Mehdevî (öl. 440/1048-49 [?]), İbn Atiyye ve Ebu'l-Bekâ'ya (öl. 616/1219) göre beyanü'l-cins olduğunu ve Mehdevî'nin bunu tahsis olarak açıkladığını ifade ettikten sonra bu âlimlerin “من” harf-i cerinin i'rabı hakkında ihtilaf ettiklerini belirtmektedir. Bu ihtilafların içeriğine değinmesinin ardından Mehdevî ve İbn Atiyye'nin görüşüne itiraz ederek bu itirazın gerekçelerini açıklamaktadır. Devamında müfessir, kendi görüşünün bu harf-i cerrin teb'îdiyye türüne dahil edilmesi şeklinde olduğunu belirtir.¹¹⁰ Müfessirin tartışmanın detaylarına yer vererek görüşlerden birine itiraz getirmesi tefsirin sınırları dışına çıktığını göstermekle beraber ayetin anlaşılması hususunda kullanmadığı bu açıklamaları hangi amaçla yaptığının dair bir yaklaşım sezilmemiştir.

Ebû Hayyân müfessirleri sebab-i nüzûl rivayetleriyle eserlerini doldurmaları sebebiyle eleştirmesine rağmen kendisinin de bu tür rivayetleri kullandığı görülmektedir. el-Bakara 2/108. ayetinde geçen “أَمْ تُرِيدُونَ أَنْ تَسْأَلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسَىٰ مِنْ قَبْلُ” ifadesinin nüzûl sebebiyle alakalı ihtilaflı rivayetleri zikrettikten sonra bu rivayetlerin hepsinin ayetin sebab-i nüzûlü olabileceği ihtimaline değinmekte, sonrasında ise “Böylece kitaptaki maksadımızın dışına çıktık.” ifadeleriyle maksadının dışına çıkararak bu rivayetler hakkında sözü uzattığına işaret ettiği düşünülebilir.¹¹¹

Konuyla ilgili zikredilebilecek diğer bir örnek, eserde zikredilen İsrâiliyat ile alakalı nakillerdir. Ebû Hayyân, el-Bakara 2/136. ayetinin “وَمَا أَوْتِيٰ مُوسَىٰ وَعِيسَىٰ” kısmında Hz. Musa'nın nesebine dair bir rivayet aktarmıştır. Aktardığı bu rivayetın sıhhatine dair herhangi bir yorum ya da eleştiride bulunmamıştır.¹¹² Mukaddimesinde müfessirleri sıhhatinde problem olan rivayetleri eserlerine doldurmalarından ötürü tenkit eden müfessirin, İsrâiliyat türünden bir rivayeti herhangi bir açıklama yapmaksızın nakletmesi kendisiyle çeliştiğini, dolayısıyla kendi sınırlarını ihlal ettiği şeklinde değerlendirilebilir.

İncelenen bu örnekler ışığında Ebû Hayyân'ın; bizim tespit edemediğimiz bir amaca binaen veya herhangi bir amaç gözetmeksizin ayetin anlaşılmasına katkı sağlamayan birtakım tartışmalara ve detaylara eserinde yer verdiği sonucuna varılabilir.

¹¹⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/126-127. Benzer bir örnek için bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/43-44.

¹¹¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/420.

¹¹² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 3/32-33. Benzer örnekler için bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 12/406; 21/349-350.

3.2. Belli Bir Amaca Binaen Bazı Konularda Tefsir Dışı Detaylara Girmesi

Ebû Hayyân'ın tefsirinde detaya girdiği her yeri sınırlarına riayet etmediği şeklinde yorumlamak isabetli değildir. Belli bir amaç doğrultusunda, belirlediği ilkelerin dışına çıktığı durumları bu kapsamda düşünebiliriz. Kendisinin açıkça zikretmemesi halinde bu amaçların tespiti zor olsa da mukaddimesinde belirttiği istisnai durumlardan yola çıkarak bu amaçları tahmin etmek mümkün hale gelmektedir. Müfessirin eserinin bazı kısımlarında Zemahşerî, Fahreddin Râzî, İbn Atiyye gibi diğer müfessirlere kimi zaman detaylı açıklamalar yaparak, kimi zaman da kısa izahlarla meselenin ayrıntısını ilgili ilme havale etmek suretiyle yaptığı eleştirilerini bu kabilden değerlendirmemiz mümkündür. Bu tutumunun arkasında yatan gerekçe, müfessirlerin hatalarını düzeltme ihtiyacı olabilir. el-Bakara 2/83. ayetinde İbn Atiyye'ye yönelttiği eleştiri bu kabildendir. Ebû Hayyân, ayette müstesnâ konumunda olan “فَلَيْلًا مِنْكُمْ” ifadesinin manasına dair İbn Atiyye'nin görüşünü zikretmiştir. İbn Atiyye'ye göre bu ifade, İsrailoğullarının imanlarındaki azlığı ifade edebilir. Zira Hz. Peygamber'in nübüvvetini inkâr ettikten sonra onlarda kalan iman kendilerine fayda vermeyecektir. Ardından Ebû Hayyân, ayetin bu kısmı ile alakalı akla gelen ilk ihtimalin İbn Atiyye'nin söylediği şekilde olmadığını belirterek onun görüşünü zorlama bir yorum olarak nitelendirmiştir.¹¹³

Ebû Hayyân'ın, mutasavvıflara çok sıcak bakmadığı halde mukaddimesinde lafzın delaletine uygun olduğu takdirde onların görüşlerine yer vereceğini ifade etmesi, bu tür durumlarda belli bir amacı gözettiğine işaret etmektedir. Bazı durumlarda tasavvufî tevillere yer verirken “lafza aykırı olduğu”¹¹⁴ ve “lafzın delalet etmediği”¹¹⁵ gibi değerlendirmelerde bulunarak yapılan yoruma katılmadığını belirtmektedir. Bununla beraber “Biz bu yorumlardan bir kısmına değiniyoruz ki onlara vâkıf olmadığımız için eserimize almadığımız zannedilmesin.” diyerek tasavvufî tevillere yer verdiği durumlar da söz konusudur.¹¹⁶ Müfessir, bu tür tevillere yer verirken “Bazı sûflerden şöyle nakledilmiştir.”,¹¹⁷ “Bazı işâret ehli şöyle demiştir.”,¹¹⁸ “Hakikat ilminin erbabı bazı kimseler şu görüşleri dile getirmiştir.”,¹¹⁹ “Arifler

¹¹³ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/271. Benzer örnekler için bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/106, 267-269, 289, 319; 2/73, 97, 99, 285-286; 4/558.

¹¹⁴ Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/82-83; 2/452; 3/375.

¹¹⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/85, 92.

¹¹⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 82-83.

¹¹⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/429; 3/396.

¹¹⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/280, 385, 392, 434; 2/275.

¹¹⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/357, 365; 3/392-393.

şöyle söylemiştir.”,¹²⁰ Bazı letâif ehli şöyle demiştir.”,¹²¹ “Bazı mana erbabı şöyle söylemiştir.”,¹²² “Bazı ilim ehlinin görüşü bu şekildedir.”¹²³ gibi kalıplar kullanmaktadır. Ayrıca müellifin, tasavvufî tevilleri sahibine nisbet ederek aktardığı da görülmektedir. Özellikle müellif, Kuşeyrî'nin (öl. 465/1072) *Letâifü'l-İşârât* isimli eserinden nakiller yapmış, nadiren de Sülemî (öl. 412/1021) ve diğer sûfîlerin görüşlerine yer vermiştir. Bazı durumlarda işârî yorumları olumlu veya olumsuz bir değerlendirme yapmadan naklettiği de görülmektedir.¹²⁴

Ebû Hayyân, kelimelerin ilminde incelenmesi gereken bazı konulara da eserinde yer vermiştir. Bunların birçoğunda herhangi bir amaca bağlı olmadığı anlaşılabilir. Birlikte el-Bakara 2/124. ayetinde yer verdiği detaylardan bilinçli olarak bahsettiğini ifade etmiştir. Ayetin hilafet ile ilişkilendirilerek konuyla alakalı birtakım meselelerin müfessirler tarafından tefsirlerde incelendiğini belirtmiştir. Bu minvalde “Bu konu usulü'd-dîn içerisinde incelense de delil getirmeksizin konuyla alakalı özet bilgilere yer vermek suretiyle kitabımda bunları eksik bırakmadım.” ifadelerini kullanmıştır. Devamında halifeliğin hükmü ile delillerin tartışılması, hilafetin Kureyşîliği meselesi, halifenin sahip olması gereken sıfatlar, halifeye isyan edilmesinin hükmü vb. meselelere dair mezheplerin görüşlerini ve açıklamalarını aktarmaktadır.¹²⁵

Dilbilimsel ve edebî tahlillerin yoğunluğu eserin lügavî tefsir kapsamında değerlendirilmesinin arkasında yatan nedenlerden birisi olarak kabul edilebilir. Ayrıca belirtmek gerekir ki müellifin bu tutumu, eserinin gerek mukaddimesindeki gerekse muhtevastaki tefsir sınır çizme çabalarıyla çelişir bir durum arz etmektedir. Zira Ebû Hayyân mukaddimedeki nahivle ilgili olan meseleleri ve tartışmaları nahiv ilmine havale ettiğini ifade etmesine rağmen, onun bazı kırâat ve nahiv meselelerine detaylı olarak yer verdiği görülmektedir.¹²⁶ Müfessirin bu tutumunu çeşitli şekillerde gerekçelendirmek mümkündür. Sözelimi tefsirini yazarken, en alt bilgi seviyesini dikkate almış, bu doğrultuda dil ve kırâat meselelerini ayetin manası ve tefsiri açısından önemseydiği için bu bilgileri detaylı bir şekilde vermiş olabilir. Diğer bir deyişle verilen mananın dilbilimsel temelini net olarak anlaşılması bakımından ayrıntıya girmiş olabilir. Ya da bizzat kendisinin ifade ettiği üzere, “muhtemel i'rab vecihlerine bakılması,

¹²⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 3/125-126.

¹²¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/117.

¹²² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/290; 3/46.

¹²³ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/299; 2/158, 175.

¹²⁴ Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/118, 280, 365-366, 385, 392, 405, 434, 477, 481-482, 498; 2/12, 26, 43, 55, 62-63, 117, 122, 155, 160-161, 204, 205, 275, 290; 3/46-48, 82-83, 124, 392-393; 4/53-54, 325.

¹²⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/500-501.

¹²⁶ Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/136-137, 141-144, 160-164, 3/403, 532-533.

üzerinde düşünülmesi ve içlerinden tercihte bulunmaya imkân tanınması adına” farklı ve detaylı i’rab ihtimallerini zikretmiş olabilir.¹²⁷ Yine de yer yer oldukça uzayan gramer tahlillerinin eserin okunmasını zorlaştırdığını; okuru ayetin mana ve tefsirinden uzaklaştırdığını söylemek mümkündür. Bu durumu, eseri ihtisar etme ihtiyacı hisseden ve bu amaçla yazdığı *en-Nehru’l-mâdd* adlı tefsirinde bizzat müfessir de belirtmiştir.¹²⁸

Sonuç

Tefsir geleneğini önemli ölçüde etkileyen ve sonraki müfessirlere farklı oranlarda tefsir eden isimlerden biri de *el-Bahru’l-muhît* adlı eseriyle Ebû Hayyân’dır. O, büyük oranda Zemahşerî sonrasında adı konulmuş bir tartışma olarak kendisinden bahsedilen “ilim oluş keyfiyeti açısından tefsir” meselesine ciddi bir ivme kazandıran isimlerdendir. Makale boyunca tefsir ilminin sınırlarına dair prensiplerinin belirlenmesi açısından Ebû Hayyân’ın tefsir tarifinden ve tefsirin yararlandığı diğer ilimlerden bahsedilmiştir. Sonrasında mukaddimede bu sınırlara ilişkin yaptığı açıklamalar merkeze alınarak tefsirin sınırlarına dair görüşlerinin fıkıh, kelim, tasavvuf, tabîl bilimler ve dil ilimleriyle ilişkisi bakımından eserin muhtevassından örnekler vermek suretiyle tespitine çalışılmıştır. Bu ilimlerle birlikte “Tefsir ve Rivayetler” başlığı altında sebep-i nüzûl ve isrâiliyata dair müfessirin yaklaşımından söz edilmiştir. Son bölümde ise Ebû Hayyân’ın kendi koyduğu ilkelere belli bir amaç gözeterek veya gözetmeksizin riayet etmediği yerlere değinerek birtakım tespitler yapılmıştır.

Ebû Hayyân mukaddimede fıkıh ilmiyle ilgili olarak temelde şer’î hükümlerle ilgili ve Kur’ân lafızlarıyla irtibatlı olan dört mezhep ile diğerlerinin görüşlerine yer vereceğinden bahsetmektedir. Bununla beraber fıkıh ve nahiv kaidelerinin zikredildiği yerlerde delilleri ve tartışmaları ilgili ilimlere havale etmektedir. Bazen hüküm şaz ya da cumhurun görüşüne muhalif olsa da lafzın delaletine yer vermek suretiyle bu hükmü de zikrettiğini aktarmaktadır. Nahiv ilmiyle bağlantılı olarak Kur’ân’ın kullanmadığı i’rab vecihlerine, bunlardan uzak durulması gerektiğini açıklamak maksadıyla eserinde yer verdiğine değinmektedir. O, eserinde riayet etmeye çalıştığı bu ilkelere müfessirlerin dikkat etmediğini ve kitaplarını kelim ve nahiv kaidelerinin detayları, delilleri ve tartışmalarıyla doldurdukları şeklinde eleştiride

¹²⁷ Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 1/108, 394.

¹²⁸ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *en-Nehru’l-mâdd mine’l-Bahru’l-muhît*, thk. Ömer el-Es’ad (Beyrut: Dâru’l-Cil, 1416), 23-24. Ayrıca bk. Kafes, *Ebû Hayyân el-Endelüsî’nin Hayatı ve el-Bahru’l-Muhît İsimli Tefsirindeki Metodu*, 88; M. Vecih Uzunoğlu, *el-Bahru’l-Muhît’in Filolojik Açından İncelenmesi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 99.

bulunmuştur. Ayrıca sûfilere lafızlara farklı anlamlar yüklemeye çalışmalarından ötürü eleştiriler yöneltmiştir. Bu eleştirilerini eserin mukaddimesiyle sınırlı tutmayıp muhtevasında da yeri geldikçe yöneltmeye devam etmiştir. Rivayetler bağlamında müfessirlerin sahihliği belli olmayan sebab-i nüzûl ve isrâiliyat hakkında bilgiler vermesi, müellifin eleştirdiği bir diğer noktadır. Ancak kendisinin de bazı durumlarda eleştirdiği hususlara dikkat etmediği görülmüştür. Söz konusu ilkelerine riayet etmediği yerlerde kendisinin bu bilgilere sahip olmadığı gibi bir intiba oluşturmamak ve bu tarz bilgilerin yanlışlığını ortaya koymak şeklinde iki farklı amaç tespit edilmiştir. Bununla beraber tespit ettiğimiz maksatlar dışında farklı birtakım gayelerin de bulunması mümkündür. Kimi zaman da bizim tespit edemediğimiz bir amaca yönelik veya herhangi bir amaç olmaksızın mesele hakkında detaylara ve tartışmalara girmiş olabilir. Herhangi bir amacın bulunmaması bir yana, bu tefsirden sonra kaleme aldığı *en-Nehru'l-mâdd* isimli eserinde tartışmalı yorumları, i' raba dair aktardığı zorlama görüşleri çıkardığının görülmesi, kendisinin bu tür bilgileri gereksiz bir detay olarak düşündüğünün bir izahı olabilir.

Sonuç olarak *el-Bahru'l-muhît* isimli eseriyle Ebû Hayyân, tefsir ilminin sınırlarına ilişkin birtakım ilkeler ortaya koyarak ilim olma cihetinden tefsire özgü alanın çerçevesini belirlemeye çalışmıştır. Onun bu yaklaşımının tahlil edilmesinin, günümüzde tefsirin mahiyetine ve sınırlarıyla ilişkin literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça/Reference

- Aydemir, Abdullah. *Tefsirde İsrâiliyât*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2019.
- Beydâvî, Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil*. thk. Muhammed Abdurrahman Mar'âşlî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418.
- Boyalık, M. Taha. *Molla Fenari'nin Aynu'l-Âyân Adlı Tefsirinin Mukaddimesi (Tahlil ve Değerlendirme)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Boyalık, M. Taha. "Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili". *İslam Araştırmaları Dergisi* 18 (2007), 73-100.
- Büyük, Enes. *Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Büyük, Enes. "Matürîdî'nin Tefsir-Te'vil Ayrımı ve Bunun Te'vilât'taki Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/1 (Haziran 2019), 213-232.
- Büyük, Enes (ed.). *Tefsir İlminin Mahiyetine Yaklaşımlar -Klasikten Çağdaş Döneme-*. İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2023.
- Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf. *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*. nşr. Gotthelf Bergstraesser. 2 Cilt. b.y.: Mektebetü İbn Teymiyye, 1351.
- Coşkun, Muhammed. *Tefsirin İlk Çağları: Kur'an Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Çiçek, Mehmet. "Tefsir İlminin Tanımı: Molla Fenârî Örneği". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Nisan 2017), 1-20.
- Döner, Ertuğrul. *Tefsirde İsrâiliyâtın Kaynak ve Bilgi Değeri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. *el-Bahru'l-muhît*. thk. Abdürrezzâk el-Mehdî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1423.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. *el-Bahru'l-muhît*. thk. Mahir Habbûş ve diğerleri. 22 Cilt. Dimeşk: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 2020.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. *en-Nehru'l-mâdd mine'l-Bahru'l-muhît*. thk. Ömer el-Es'ad. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1416.
- Gengil, Veysel. "Matürîdî'de Tefsir Te'vil Ayrımı Meselesi". *Diyanet İlmî Dergi* 55 (2019), 805-839.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dâru't-Tûnusiyye, 1984.
- İbn Beşkûvâl el-Endelüsî, Ebu'l-Kâsım. *Kitâbü's-Sıla fî târihi e'immeti'l-Endelüs*. 2 Cilt. thk. Beşşâr Avvâd Ma'ûf. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2010.

- İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed. *et-Teshîl li ulûmi't-tenzîl*. thk. Muhammed Salim Haşim. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1915.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *ed-Düreru'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine*. thk. Muhammed Abdülmuîd Hân. 6 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifi'l-Osmâniyye, 1393/1972.
- İbn Hazm el-Endelüsî, Ali b. Ahmed. "Risâletü merâtibi'l-ulûm". *Resâilü İbn Hazm el-Endelüsî*. thk. İhsan Abbas. 4 Cilt. 61-90. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyyetü li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr, 2. Basım, 1987.
- Kâdî Abdulcebbâr, Ebu'l Hasen b. Ahmed. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kafes, Mahmut. *Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Hayatı ve el-Bahru'l-Muhît İsimli Tefsirindeki Metodu*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.
- Kâfiyeci Ebû Abdullah Muhyiddîn Muhammed b. Süleyman. *et-Teysîr fi kavâidi ilmi't-tefsîr*. thk. Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehabî. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1998.
- Karagöz, Abdurrahman Kaan. *Ebû Hayyân Tefsirinin Kaynakları: Te'vîlâtü'l-Kur'ân Örneği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Karagöz, Mustafa. "Kur'an ve Pozitif Bilim Sempozyumu". *Kur'an ve Pozitif Bilim*. ed. M. Turan Çalışkan. 333-349. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020.
- Karagöz, Mustafa. "Tefsir İlim midir? Nasıl Bir İlimdir?" Tartışmasına Tefsir Müktesebatı Çerçevesinde Bir Yaklaşım". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (Ocak 2013), 41-56.
- Karagöz, Mustafa. "İslam İlimler Tarihi Açısından Tefsir İlminin Ortaya Çıkışı". *İslam ve Yorum III: Din, Bilim ve Medeniyet (Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına)*. ed. Mehmet Öztürk - Serkan Demir. 3/77-98. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Kaya, Mehmet. *Endülüs Tefsir Geleneğinde Eleştiri: Bahru'l-Muhît Örneği*. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.
- Kaya, Mehmet. "Ebû Hayyân'ın el-Bahru'l-Muhît'i Çerçevesinde Tefsir İlminin Mahiyeti". *Tefsir İlminin Mahiyetine Yaklaşımlar -Klasikten Çağdaş Döneme*-ed. Enes Büyük. 21-52. İstanbul: Kitâbî, 2023.
- Kaya, Mesut. *Taberî Tefsirinin Kaynakları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022.
- Kaygısız, Halil İbrahim. "Kâfiyeci'nin et-Teysîr'de Tefsiri Müdevven Bir İlim Olarak Yeniden Tesis Etme Çabası". *Osmanlı'da İlm-i Tefsir*. ed. M. Taha Boyalık - Harun Abacı. 593-655. İstanbul: İSAR Yayınları, 2019.
- Kırca, Celal. "Ebû Mansur el-Mâtürîdî'nin Tefsir ve Te'vil Anlayışı". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3 (1989). 281-295.

- Makkarî, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1388.
- Molla Fenârî, Şemseddîn. *Aynu'l-a'yân*. İstanbul: Rıfat Bey Matbaası, 1325.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmeddîn Ömer İbn Muhammed. *et-Teysîr fi't-tefsîr*. thk. Mahir Habbûş ve diğeri. 15 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 1440/2019.
- Öztürk, Mustafa. *Tefsirin Halleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Rufeyde, İbrahim Abdullah. *en-Nahv ve kütübü't-tefsîr*. 2 Cilt. Bingazi: ed-Dâru'l-Cemâhîriyye, 1990.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâleddin. *Bugyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nühât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. b.y.: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1399.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâleddin. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. b.y.: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kütüb, 1394.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. Ankara: İSAM Yayınları, 7. Basım, 2020.
- Türker, Ömer. "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi* 3/22 (2011), 533-556.
- Uzunoğlu, M. Vecih. *el-Bahru'l-Muhî't'in Filolojik Açından İncelenmesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Velid A. Salih. "Arapça Tefsir Tarihi Yazımında Başlangıç Mülâhazaları: Kitabî Yaklaşım Tarihi". çev. İsmail Albayrak. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2015), 271 - 309.
- Zebîdî, Muhammed Murtezâ el-Hüseynî. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. 40 Cilt. Kuveyt: Tab'atü'l-Kuveyt, 2. Basım, ts.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl*. thk. Adil Muhammed Abdulmevcud, Şeyh Ali Muhammed Muavvîd. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1418.